

М. П. КУЧЕРА

ДРЕВНІЙ ПЛІСНЕСЬК

Древньоруський період на території сучасних західних областей Української РСР в археологічному відношенні вивчений дуже слабо. Пам'ятки Галицької і значної частини Волинської земель в умовах цесарської Австро-Угорщини, а потім панської Польщі досліджувалися поверхово. З літератури, яка вийшла в період до возз'єднання українських земель в єдиній Українській Радянській Соціалістичній державі, скласти уявлення про матеріальну культуру Південно-Західної Русі неможливо. Зневажливе ставлення до західноруських старожитностей, ігнорування конкретного матеріалу було зумовлено як політичною тенденційністю польської буржуазної історіографії, так і станом тодішньої археології, яка обмежувалася дуже вузьким колом джерел.

Планомірні дослідження древньоруських пам'яток на території західних областей УРСР, розпочаті тут з встановленням Радянської влади, були незабаром перервані Великою Вітчизняною війною. Відновилися вони лише в 1946 р.

У післявоєнний час одне з важливих місць в археологічному дослідженні території західних областей УРСР було відведено найменше вивчений древньоруській тематиці. Вперше було складено археологічну карту древньоруських пам'яток на території західних областей УРСР. Проводилися стаціонарні розкопки таких древньоруських пам'яток, як Галич, Пліснеськ, Ріднів, Копачинці, Звенигород.

Щодо пам'яток часів середньовіччя дуже цікаві матеріали були одержані на Пліснеському городищі, розташованому у Львівській області у верхів'ях Західного Бугу (хут. Пліснесько біля с. Підгірці Олеського району). На-

слідкам дослідження цього городища, яке є залишками древньоруського міста Пліснеська, і присвячена ця робота.

При сучасному стані археологічних знань ця пам'ятка заслуговує особливої уваги. Дані розкопок свідчать, що древній Пліснеськ існував довгий час — з VII до XIII ст., тобто на протязі всієї древньоруської історії, починаючи від дофеодального періоду. Пам'яток з подібним діапазоном існування поки що на території УРСР відомо дуже мало. Значення Пліснеського городища обумовлюється ще й тим, що його матеріальна культура виявляє досить вузьке хронологічне розчленування. Завдяки цій особливості роль археологічного матеріалу як історичного джерела значно зростає. Це ж дає цінні відомості для вивчення самої матеріальної культури з точки зору визначення закономірностей її розвитку.

На Пліснеському городищі в порівнянні з синхронними пам'ятками на території західних областей УРСР були проведені найбільші польові дослідження. Знайдений тут у процесі розкопок археологічний матеріал становить нині найбагатшу колекцію західноруських старожитностей.

Дуже важливе значення мають матеріали раннього Пліснеська, оскільки дофеодальний період на території УРСР, і зокрема час формування древньоруської держави, в археологічному відношенні вивчено найбільш слабо. На прикладі раннього Пліснеська встановлюється прямий генетичний зв'язок між дофеодальним і ранньофеодальним періодами, що має в наші дні практичне значення для викриття так званої норманської теорії походження древньоруської держави.

Матеріали розкопок древнього Пліснеська являють собою багате джерело для визначення економіки, соціальних відносин, побуту і культури східних слов'ян VII—XIII ст., їх взаємозв'язків із західними сусідами, а також дають цінні відомості щодо питань походження й розвитку древньоруського міста.

Основні факти політичної історії населення верхів'їв Західного Бугу в кінці I — на початку II тис. н. е.

Пам'ятки матеріальної культури дають можливість починати історію древнього Пліснеська з другої половини I тис. н. е., тобто з періоду, що безпосередньо передував утворенню древньоруської держави. Перш ніж перейти до характеристики археологічних матеріалів з розкопок древнього Пліснеська, слід нагадати про той загальноісторичний фон, на якому відбувався розвиток міста, спинитися на основних фактах політичної історії населення цього району і літописних відомостях про самий Пліснеск.

Древньоруський літопис та повідомлення деяких арабських авторів переконують у тому, що населення Верхнього Побужжя в другій половині I тис. н. е. в політичному відношенні остаточно порвало з родо-племінним устроєм і знаходилося на етапі створення державних об'єднань.

Мешканці цієї території у другій половині I тис. н. е. відомі під трьома племінними назвами: бужан, дулебів, волинян. Наскільки ці назви збігаються одна з одною, з літописних повідомлень судити важко. В усякому разі всі вони пов'язуються із Західним Бугом. При цьому літопис зберіг історичну послідовність змін назв. Бужани, що дістали ім'я від Бугу, згодом стали називатися волинянами («...бужане, зане седоша по Бугу, послеже вельняне») ¹. Те ж саме можна сказати і відносно дулебів, які називалися в часи літописця вже волинянами («Дулеби живяху по Бугу, где ныне вельняне...») ². Однак арабському географу Масуді було відомо про територіальне співіснування дулебів і волинян ³. Очевидно, області їх розселення не збігалися не тільки в більш ранній період. Дулеби, що пов'язуються літописом із Західним Бугом, мали бути і південніше, в прилеглій до хорватів області—частині галицької Подолії. Про численність дулебів

свідчить топоніміка з коренем «дулеб», «дуліб», поширеним як в басейні Західного Бугу, так і в Прикарпатті ⁴.

Отже, є підстави пов'язувати область Верхнього Побужжя, до якої належало населення древнього Пліснеська, з літописними племенами дулебів.

Перша літописна згадка про дулебів відноситься до подій, що мали місце на початку VII ст., до часу правління візантійського імператора Іраклія (610—641 рр.), і пов'язується з легендою про боротьбу дулебів з аварами ⁵. До раннього часу відноситься також відомість згадуваного вже арабського автора Масуді, що жив у кінці IX—першій половині X ст., але який користувався більш давнім джерелом. Він згадує плем'я «Валінана і його царя Маджака» і вказує, що цьому племені підлягали в минулому всі інші слов'янські «царі». Тут же згадується і плем'я «Дулаба» (дулеби) і його «цар Вандж-Слава» ⁶. Обидва ці повідомлення, руське та арабське, як вперше встановлено ще В. О. Ключевським, відносяться до одного й того ж часу і пов'язуються з давнішим східнослов'янським «воєнним союзом під проводом князя дулебів» ⁷. На думку радянських істориків, цей союз являв собою політичне об'єднання кількох східнослов'янських племен, що виникло в другій половині VI ст. ⁸

Останній раз дулеби згадуються в літописі під 907 р. ⁹. Досить раннє відмирання племінної назви, очевидно, було підготовлене швидким встановленням феодальних відносин.

Про час включення цієї території до складу Київської держави писемні джерела прямої відповіді не дають. Повідомлення про те, що в 981 р. «иде Володимер к ляхом и зая грады их, Перемышль, Червен и иные грады иже суть и до сего дне под Русью» ¹⁰, відбиває, імовірно, дальший етап боротьби за ці міста. Приєднання цих земель до Київської Русі і наступне відторгнення їх поляками, очевидно, не знайшло свого відображення в писемних джерелах. Якщо взяти до уваги, що сусідні польські землі, так звана Мала Польща, в кінці IX і на протязі X ст. перебували в складі Велико-Моравської, а потім древньочеської дер-

⁴ Очерки по истории СССР, IX—XIII вв., М., 1953, стор. 58.

⁵ Повесть временных лет, стор. 14.

⁶ А. Я. Гаркави, указ. праця, стор. 135.

⁷ В. О. Ключевський, Курс русской истории, ч. I, 1927, стор. 104.

⁸ Очерки по истории СССР, IX—XIII вв., М., 1953, стор. 57, 58.

⁹ Повесть временных лет, стор. 24.

¹⁰ Там же, стор. 58.

¹ Повесть временных лет (под ред. В. П. Адриановой-Перетц), ч. I, АН СССР, М.—Л., 1950, стор. 13.

² Там же, стор. 14.

³ А. Я. Гаркави, Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. СПб., 1870, стор. 135.

жави¹¹, то стане ясным, що Червенські міста не могли в цей час входити до складу Польщі. Ці міста, які знаходилися в землі дулебів, принаймні вже на початку X ст. могли бути в складі Київської Русі, оскільки в 907 р. дулеби брали участь у поході київського князя Олега проти греків¹².

З поверненням Червенських міст у 981 р. суперечки за них між Руссю і Польщею не припинилися. Вони продовжувалися ще і в XI ст. Прагнення поляків просунутися на схід було зумовлене тим, що через Червенські міста проходив важливий торговельний шлях у Східній Європі, який пов'язував Київ з Краковом і Прагою¹³.

У 1018 р. Болеславу Хороброму вдалося оволодіти частиною Червоної Русі, яка знаходилася під владою Польщі до 1031 р. Можливо, до складу цих володінь належав і Пліснеск, оскільки територія тимчасових завоювань Болеслава вклинювалася на схід до верхівів Західного Бугу і Стиру¹⁴.

Історико-літературні відомості про Пліснеск

Процес дальшого розвитку феодальних відносин зумовив роздрібнення древньоруської держави на окремі «напівдержави» — феодальні князівства. З утворенням Галицького князівства, з кінця XI — початку XII ст., Пліснеск увійшов до його складу, а згодом, з кінця XII ст., — до Галицько-Волинського князівства. Як прикордонний пункт Галицького князівства, Пліснеск відіграв важливу роль у подіях, пов'язаних з феодальними війнами по об'єднанню галицько-волинських земель. До цього часу відносяться дві згадки про Пліснеск у літописі і одна — в «Слові о полку Ігоревім».

Під 1188 р. говориться: «Роман же испросися у тестя у своего у Рюрика на Галич, река ему: «Ведут мя Галичане к собе на княжение, а пусти со мною сына своего Ростислава», Рюрик же пусти с ним сына своего и Славна Борисовича воеводу. Роман же перед свои (вперед вои) посла ко Плеснеску, да заедут Плеснеск переди. Они же затворишася. Угре же и Галичане заехаши и у Плеснеск, инех изимаша, а дружини утекоша...»¹⁵.

В історії Галицько-Волинської землі

1188 рік був початком тієї боротьби, яку вели волинські князі з метою об'єднання Південно-Західної Русі. В цей час у Галичині дуже зросло велике землеволодіння. Економічно зміцніле боярство почало більш настійливо прагнути до втручання і в політичне життя князівства. Справа дійшла до того, що син Ярослава Осмомисла галицький князь Володимир змушений був тікати в 1188 р. від ворожих до нього бояр в Угорщину. Скориставшись цими подіями, волинський князь Роман Мстиславович незабаром займає галицький престол. Однак довго протриматися в Галичині Роману не вдається. Проти нього вирушив з військом угорський король, і Роман Мстиславович змушений був повернутися на Волинь. Згодом Роман вирішує вдруге оволодіти Галичем, для чого він просить допомоги (про що і йшла мова у вищеведеному тексті літопису) у белгородського князя Рюрика — брата і співправителя київського князя Святослава. Рюрик надав Роману допомогу. Він виділив для нього військо під проводом свого сина Ростислава і воеводи Славна Борисовича. Необхідність оволодіння Галичем диктувалася для Романа ще й тим, що він добровільно віддав брату Всеволоду свій уділ Володимир-Волинський ще напередодні свого першого князіння в Галичі.

Під час цього походу військо Романа захопило галицьке місто Пліснеск і замкнулося в його укріпленнях. Однак незабаром з'явилися угри разом із зрадниками-боярами; вони напали на військо Романа і, як розповідає літопис, одних полонили, інших розігнали. Нарешті тільки в 1199 р. Роману Мстиславовичу вдалося захопити Галич, що й поклало початок об'єднанню Галичини і Волині в одне князівство.

Друга літописна згадка Пліснеська пов'язується з наступними подіями в історії галицько-волинської землі.

Під 1233 р.¹⁶ у літописі говориться: «Потом присла Олександр ко брату Данилу и Василку: «Не лепо ми есть быти кrome [проче] ваю»; она же прията и с любовью. Траве же бывши, Данил же поиде со братом и со Олександром Плеснеску, и пришед взя и под Арбузовичи (Ярбузовичи), и велик плен прия, об-

¹⁶ Та частина літопису, в якій викладаються події 1230-х років, має неясну розбивку. В Хлебніковському і Погодинському списках немає згадки 1232 р. Текст про здобуття Пліснеська поміщено під 1231 р. В Іпатському списку цей текст датується 1232 р. Відразу за згадуванням Пліснеська в усіх трьох списках йде мова про події 1233 р. Але оскільки оволодіння Пліснеском сталося навесні («траве же бывши»), то, безсумнівно, цими подіями в початковому тексті літопису закінчувався не 1232 рік, а починався рік 1233.

¹¹ История Польши, т. I, М., 1954, стор. 36, 39.

¹² Повесть временных лет, стор. 23.

¹³ История Польши, стор. 46.

¹⁴ Там же, див. карту на стор. 37.

¹⁵ ПСРЛ, т. II, изд. 2, СПб., 1908, стор. 53. Різноманітність назв «Плеснеск» нами тут навмисне опущені. На розгляд їх спинимося нижче.

ратися во Володимерь»¹⁷. Ця дата відноситься до періоду, коли зі смертю Романа Мстиславовича (1205 р.) короточасному об'єднанню Галицько-Волинської землі настає кінець і влада фактично переходить до рук великого боярства.

Ослабленням Південно-Західної Русі скористалися її західні сусіди. Справа доходить до того, що незабаром Галицька земля була фактично поділена між Угорщиною та Польщею.

Син Романа Мстиславовича волинський князь Данило, який відновив єдність і незалежність Волині, розпочинає боротьбу за звільнення Галицької землі. В 1230 р. йому вдалося оволодіти Галичем. Але тут проти нього виникає змова великого боярства, в підготовці якої брав участь і белзький князь Олександр Всеволодович. Данило викриває цю змову і конфіскує володіння зрадників-бояр, а від Олександра відбирає місто Белз. Проте ці заходи не принесли йому успіху. В 1231 р. Олександр Всеволодович займає Белз і Червен, а згодом і угорські війська вступають у Східну Волинь. У поході цих військ знову бере участь Олександр Всеволодович. Дізнавшись про вторгнення угрів, Данило Романович вирушає з Києва і наздоганяє їх біля Шумська. Проте сутника біля Шумська перемоги князю не принесла. В Галичині продовжували перебувати угри.

Дальші події викладаються у вищенаведеному літописному тексті. Олександр Всеволодович вирішив зрадити угрів і помиритися (хоч і не надовго, як з'ясувалося пізніше) з Данилом Романовичем. Тому він і говорить, за словами літописця, двоюрідним братам Данилу і Васильку, що «не лепо» йому бути «проче» них. Пропозиція Олександра була сприйнята «с любовью». Після того як брати помирилися, вони виступають до Пліснеська, оволодівають ним, де «велик плен» беруть, і повертаються у Володимир.

З наведеного тексту літопису важко зрозуміти відношення до Пліснеська згадуваних там Арбузовичів (Ярбузовичів). Це ім'я стало невиразним з вини переписувача, через що тепер у ньому можна вбачати і прізвище і географічну назву. В цих двох значеннях воно увійшло і в літературу¹⁸.

Розкрити загадковість Арбузовичів допомагає з'ясування тогочасних обставин. Галицька

земля в період відсутності єдиної князівської влади фактично опинилася в руках великого боярства і розпалася на окремі територіальні області та уділи. Ряд адміністративно-господарських центрів з прилеглими до них селами розглядався колишніми васалами великого князя — боярами як свої вотчини. Це боярство виступало проти відновлення єдності Галицько-Волинської землі і чинило опір заходам велико-князівської влади. Всі галицькі бояри, як свідчить літопис, відмовилися служити Данилу Романовичу. Без приборкання боярської опозиції не можна було продовжувати боротьбу за визволення Галицької землі. Ще Роману Мстиславовичу довелося мати справу з відвертим опором місцевої земельної аристократії, а за Данила Романовича боротьба з боярською опозицією стала особливо гострою. Висше вже згадувався епізод з цієї боротьби, коли Данило Романович під час першого походу на Галич конфіскував володіння непокірної знаті. І тепер шлях до галицького престолу мав бути не менш легким, оскільки внаслідок цілого ряду обставин боротьба проти боярської опозиції ускладнювалася. Першим об'єктом в ході цієї боротьби став Пліснеск, який потрапив під час відсутності централізованої політичної влади до рук місцевої боярської знаті. Багатство останньої розкривають слова літописця про одержаний «велик плен». Літопис передає і прізвище володаря міста: Пліснеск в той час знаходився під Арбузовичами («под Арбузовичи»).

Слід нагадати, що північний район Галичини, судячи з літопису, взагалі відзначався існуванням великого землеволодіння. Місцеві феодалі, виходячи з географічного положення своїх володінь, мали більше надій на збереження фактичної самостійності. В цей час тут були зосереджені володіння тієї боярської знаті, яка два роки тому першою зрадила Данила Романовича. Наприклад, боярин Клим'ята, що володів Голими Горами (за 30 км від Пліснеська) першим перейшов на бік угорського короля. Не випадково, що Данило Романович, незабаром по здобутті Пліснеська, саме через цей район вирушає з Волині на Галич (через Бузьк).

Таким чином, літописні відомості дають підставу вважати, що Арбузовичі були боярами, які володіли певний час Пліснеском. Такої думки дотримується більшість дослідників, які торкалися цього питання¹⁹.

У 1233 р., з перемогою Данила Романовича у феодалній війні і вигнанням угрів, знову

¹⁷ ПСРЛ, т. II, стор. 64.

¹⁸ Н. Барсов, Материалы для историко-географического словаря России, Вильно, 1865, стор. 2; В. Т. Пашуто, Очерки по истории Галицко-Волинской земли, АН СССР, 1950, стор. 144, 214.

¹⁹ В. Т. Пашуто, вказ. праця, стор. 144, 214.

відновлюється Галицько-Волинське князівство. Але в 1241 р. в південно-західну Русь вторглися татаро-монголи і Данило Романович мусив визнати номінальну свою залежність від Золотої Орди. З подіями цього часу пов'язується і занепад Пліснеська.

* * *

Згадку про Пліснеськ маємо також у «Слові о полку Ігоревім». У тій частині поеми, де описується сон князя Святослава, який він бачить у Києві напередодні полонення Ігоря половцями, є такі рядки: Всю ночь с вечера босуви врани взграяху у Плесньска на болони, беша дебрь Кисаню и не сошлю к синему морю»²⁰.

Деякі дослідники цю згадку відносять до так званих темних місць «Слова». Незрозумілими вважаються саме два терміни: «Плесньск» і «дебрь Кисаня». В останній час висловлено думку, що «Плесньск» означає урочище «Плоское» і що воно знаходилося нібито в Києві²¹. Але будь-яких логічних доказів на користь такого тлумачення «Плесньска» автори не наводять. Навпаки, вираз «...У Плесньска на болони» свідчить передусім про те, що «Плесньск» «Слова» — місто, а не урочище Києва²². Що ж до виразу «Дебрь Кисаня», то Н. В. Шарлемань вважає, що це є перекручена «дебрь Киянь» і що була вона в яру під горами київськими²³. Проте важко навести докази і на користь цієї думки, оскільки відомостей про існування в древньому Києві такого урочища немає, а реальний зміст слова «Киянь» переписувачам був відомий не гірше, ніж нам. Скоріше могли перекрутити будь-який інший термін, але не «Киянь». Слід відзначити також тотожність «Плесньска» «Слова» з «Плесньском» літопису (1188 і 1233 рр.), щоб зрозуміти безпідставність припущення про перекручення цієї назви переписувачами «Слова». В зв'язку з тлумаченням виразу «дебрь Кисаня» заслуговує на увагу найменування частини Пліснеського городища. Справа в тому, що

до цього часу там збереглася назва Кисарки (Кицарки), якою місцеві жителі іменують балку в південно-західній частині городища. Незважаючи на те, що відомості про це в літературі²⁴ є, вони, на жаль, виявилися забутими. Адже в сучасній «Кисарці» слід вбачати один і той же корінь, що і в древній «Кисані» «Слова».

Отже, не може бути ніякого сумніву в тому, що в наведеному тексті «Слова» згадується древньоруське місто Пліснеськ²⁵. Цей факт свідчить про те, що в другій половині XII ст., під час написання «Слова», Пліснеськ був значним, широко відомим населеним пунктом.

* * *

З Пліснеськом пов'язується ще легенда про княжну Олену і переказ про давній монастир.

Легенда розповідає, що в місті, ще під час його існування, було засновано якоюсь княжною Оленою монастир. Найбільш укріплена частина городища зберігає до цього часу не дуже поширену серед місцевого населення назву «Олениного парку» — на честь Олени.

Важко судити, яке відношення до цього переказу має напис на кам'яній плиті, поміщений у стіні сучасної монастирської церкви. Текст напису починається словами: «Celsissima principissa Helena M. ducis Wsewoldi filia anno 1180 hoc monasterium primo fundavit...»²⁶.

Напис, очевидно, відноситься до початку XVIII ст., до часу побудови нової церкви, оскільки відомо, що стара церква розвалилася в 1706 р.²⁷

Підставою для цього напису послужив, імовірно, подібний напис, що був на попередній старій церкві. Текст більш давнього напису подано в літописі²⁸ місцевого монастиря, найважливіші частини якого надруковані Миро-

²⁰ З оригіналу першого видання 1800 р. Див. «Слово о полку Ігоревім» (под ред. В. П. Адриановой-Перетц), М.—Л., 1950, стор. 33.

²¹ Д. С. Лихачев, Комментарий исторический и географический «Слово о полку Ігоревім» (под ред. В. П. Адриановой-Перетц), стор. 427; Н. В. Шарлемань, Дебрь Кисаню — Дебрь Киянь, «Слово о полку Ігоревім», сб. статей под ред. В. П. Адриановой-Перетц, 1950, стор. 211.

²² Термін «болонь» у древній Русі означав околицю частину міста.

²³ Н. В. Шарлемань, вказ. праця, стор. 211.

²⁴ В. Шурат, Вид Пліснеська в «Слове о полку Ігоревім», Львів, 1919, стор. 6.

²⁵ Цитований вище уривок тексту «Слова» слід дослівно перекладати так: «Всю ночь с вечера серые вороны граяли у Плесньска на болони, были в дебри Кисани и понеслись к синему морю».

²⁶ «Благородна княжна Олена, дочка князя Всеволода, в 1180 р. цей монастир вперше заснувала». Див. Р. Заклинський, Пояснене одного темного місця в «Слові о полку Ігоревім», Львів, 1906, стор. 15.

²⁷ Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich, VIII, 1887, Варшава, стор. 394.

²⁸ «Синопис или краткое собрание историй и создания святые обители общежительные Подгорецкия, древле именуемые Плесницкия...» Літопис розпочато в 1699 р. і доведено з перервами до 1729 р. Про місцезнаходження оригіналу відомостей немає.

ном (псевдонім Івана Франка)²⁹. Та Б. Компаневичем³⁰. Хроніст передає наступний текст, який поміщався в алтарі церкви: «АРП³¹ року: Гони Батый Елену Княжну, аже и церков сию в то время тая же сооруди княжна, граду Плесницку тогда бывши разоренну»³².

Наведений напис не зовсім зрозумілий, бо він відноситься до 1180 р. і вторгнення Батия. Неясно також, що могло послужити підставою для подібного напису. Про більш давні документи хроніст не згадує, підставою для його тверджень були наведений напис і місцевий переказ. Згідно з переказом він повідомляє імена перших монахів, що поселилися згодом біля опустілої церкви і відновили діяльність монастиря.

Є всі підстави вважати відомості про існування в древньому Пліснеську монастиря цілком вірогідними. Місце старого монастиря збереглося в північно-західній підвищеній частині городища, про що є відомості і в літературі³³. Зараз це місце занято кладовищем. Сучасний монастир, що був побудований поруч із старим монастирем на початку XVII і (XVIII) ст., до останнього часу (припинив існування в 1946 р.) зберігав подвійну назву — «Подгорецький, древле именуемый Плесницкий».

Особа засновниці монастиря Олени встановлюється на підставі вищенаведеного латинського напису на кам'яній плиті як дочки якогось князя Всеволода. В польській літературі прийнято вважати, що Олена була дочкою белзького князя Всеволода Мстиславовича, дружиною Казимира Справедливого і матір'ю Лешка Білого. Вона ж була племінницею Романа Мстиславовича і сестрою Олександра Белзького, вже відомих нам з літописних згадок Пліснеська.

* * *

Різноманітність терміна «Плеснеск» в джерелх привело до того, що тепер назва міста має в літературі декілька варіантів: «Плеснеск», «Плесенск», «Пленск»³⁴.

²⁹ Мирон, Летопись Подгорецкого монастыря, Киевская старина, XXX, 1890, стор. 121—123.

³⁰ B. Kompaniewicz, Wiadomości o Podhorcach i klasztorze bazylikańskim, Lwowianin, III, 1838, стор. 27—28.

³¹ Тобто 1180.

³² Мирон, вказ. праця, стор. 123.

³³ Słownik geograficzny..., стор. 249.

³⁴ В. Т. Пашуто, вказ. праця, стор. 144, 214; Д. С. Лихачев, вказ. праця, стор. 427; История культуры древней Руси, т. I, М.—Л., 1948, див. карту на стор. 30.

Але аналіз і зіставлення матеріалів, що дійшли до нас, дозволяють встановити справжню назву древнього міста, незважаючи на різноманітність літопису.

Літопис передає назву міста в п'яти варіантах: Плеснеск, Преснеск, Пленеск, Пленск, Пенск³⁵.

Варіанти Пленск, Пленеск, Пенск слід відкинути, оскільки вони взяті з найпізнішого Єрмолаївського списку (XVIII ст. або кінець XVII ст.), в основі якого лежить повністю переданий текст більш давнього Хлебніковського списку. Дослідники відмічають, що цей пізніший список має дуже багато помилок³⁶. Той факт, що він передає назву одного й того ж міста в трьох різних варіантах, причому варіанти Плеснеск, Пленск зустрічаються навіть в одному реченні, не лише сумніву в тому, що всі ці різноманітності випадкові і що вони є наслідком перекручення незрозумілого терміна під час переписування. Цією ж причиною слід пояснити походження однієї подібної описки (Пленськ) і в Єкатерининській копії «Слова о полку Игореве»³⁷. Всі ці помилки є наслідком пропуску деяких літер у невідомій для переписувача назві «Плеснеск» («Плесньск»).

Залишаються для вибору два можливих варіанти: Плеснеск і Преснеск, що мають місце в Погодінському, Хлебніковському, Іпатському списках і в оригіналі першого видання «Слова о полку Игореве». Оскільки Погодінський список є копією Хлебніковського списку і обидва вони щодо розглядуваного тексту не відрізняються один від одного, спинимося на оригіналі—Хлебніковському списку.

Цей список, що відноситься до XVI ст., є самостійним списком, незалежним від Іпатського. Вражають, що в основі обох їх лежить спільний оригінал, який не зберігся. Хлебніковський список становить інтерес у тому відношенні, що його складено на території Південно-Західної Русі³⁸. В чотирьох літописних згадках міста варіант «Плеснеск» («Плесньск») у Хлебніковському списку повторюється три рази, варіант «Пленск» — один раз. Випадковість походження варіанта «Плеспск» не підлягає сумніву, оскільки він зустрічається разом з варіантом «Плеснеск» в одному контексті. Це помилка того ж характеру, що й в наведеному вище Єрмолаївському списку.

Іпатський список складено на початку XIV ст. в Північно-Східній Русі. В ньому з чотирьох повторювань назви міста три пере-

³⁵ ПСРЛ, т. II, стовп. 661—662, 770.

³⁶ Там же, Передмова, стор. IV, VI, XIV.

³⁷ «Слово о полку Игореве», стор. 42.

³⁸ ПСРЛ, Передмова, стор. V, VIII—IX, XII, XVIII.

дано варіантом «Преснеск» («Пресньск»), одне — варіантом «Плеснеск» («Плесньск»). При цьому варіант «Преснеск» у двох випадках є виправленням у пізніший час варіанта «Плеснеск», про що свідчать поправки в тексті. Так, в оригіналі літера «р» була написана в одному випадку замість іншої літери, що була стерта, безумовно — «л», в другому — літера «р» була перероблена з літери «л»³⁹.

Слід відзначити, що згадка міста в літописі не один, а два рази (під 1188 і 1233 рр.) робить літописні відомості ще більш ґрунтовними щодо встановлення справжньої назви міста, оскільки ця назва в обох випадках однакова. До того ж у другій літописній згадці в усіх списках, крім невірнічного Ермолаївського, різночитань у назві «Плеснеск» («Плесньск») немає⁴⁰. Ясно, що варіант «Преснеск» є результатом суб'єктивного сприймання переписувачем або читачем літопису незрозумілого для нього слова. Справжньою назвою міста залишається варіант «Плеснеск». Правдоподібність цього варіанта стверджує і згадка міста в «Слові о полку Ігоревім», де у виданні 1800 р.⁴¹ написано «Плесньск»⁴².

Таким чином, зіставлення різночитань переконує в тому, що в древньоруський час місто виступало в джерелах під назвою Плеснеск (Плесньск)⁴³. Ця давня назва, дещо видозмінена обставинами часу, збереглася в топоніміці до наших днів. Городище (як і урочище) і розташований на ньому хутір носять зараз ім'я Пліснесько⁴⁴, Плесніско⁴⁵. Місцевий монастир, як згадувалося вище, в документах називався «Подгорецкий, древле именувый Плесницкий». З другого боку, збереження в топоніміці древнього імені, крім свідчень згаданого монастирського синопису, дає підставу ототожнювати сучасне городище з літописним містом Пліснеськом.

Історія археологічного дослідження Пліснеська

Перші дослідження Пліснеська відносяться до 1810 р. Ініціатором їх був священнослужитель Барлаам Компаневич. Будучи в Пліснеську, він зустрівся там з чиновником Гейселем і разом з ним провів обстеження городи-

ща. На могильнику ними було розкопано три кургани. Тоді ж на матеріалах монастирської хроніки Компаневич розпочав писати історію Пліснеського монастиря. Не маючи спеціальних знань, автор не ставив перед собою певних завдань і, судячи з лаконічних відомостей про наслідки його досліджень⁴⁶, нічого нового в уявленні про древній Пліснеськ, у порівнянні з місцевим переказом, не вніс.

Не науковими, а чисто скарбощукацькими були також дальші розкопки міста, що провадилися протягом ХІХ ст.

У 1816 р. губернатор Галиції Гауер розкопав великий курган, в якому було «багато людських кісток»⁴⁷. В 1833 р. деякі кургани на могильнику розкопували власники місцевого замку Тіт Дзялинський і Леон Ржевуський, які відкрили в них «немало рідких особливостей»⁴⁸. У 1875 р. провадив розкопки на могильнику якийсь Беловський⁴⁹.

У 1877 р. два кургани були розкопані варшавським аматором Шаплевським⁵⁰. В одному кургані було виявлено розкидані кістки, в другому — поховання воїна з шаблею. В 70-х рр. ХІХ ст. археологічними розшуками на могильнику займався місцевий граф Антон Кричинський⁵¹.

У 1881 р. були розпочаті роботи по археологічному вивченню Пліснеська краковським археологом Т. Земенцьким⁵². Щорічне розорювання курганів і валів примусило Земенцького негайно зняти «детальний план» городища з могильником, після чого ним була прокопана траншея поперек «головної частини» городища на глибину чорноземлі, де було знайдено серед численних кісток тварин ряд побутових речей. На південному краї городища (судячи з опису — в Олениному парку) він розкопав підвищену центральну частину. Сліди цих розкопок збереглися до нашого часу і помітні на всій основній площі Олениного парку. Крім численних кісток тварин і глиняних черепків, Земенцький знайшов тут ряд металевих виробів. Жодного археологічного об'єкта відкрити йому не вдалося. Цими розкопками було знищено культурний шар в найважливішій і найдавнішій частині городища. Автор розкопок вважав, що ця частина городища «безсумнівно

³⁹ ПСРЛ, т. II, вид 2-е, примітки, «д», «е».

⁴⁰ Там же, стор. 64.

⁴¹ Точність передачі оригіналу в цьому виданні не викликає заперечень у дослідників, чого не можна сказати про Єкатеринінську копію.

⁴² «Слово о полку Ігоревім», стор. 33.

⁴³ В українській транскрипції Пліснеск.

⁴⁴ Українське.

⁴⁵ Польське.

⁴⁶ B. Kompaniewicz, вказ. праця, стор. 27–29.

⁴⁷ Słownik geograficzny, стор. 249.

⁴⁸ B. Kompaniewicz, вказ. праця, стор. 28.

⁴⁹ Słownik geograficzny, стор. 250.

⁵⁰ Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, VI, 1882, Краків, стор. 58; Słownik geograficzny, стор. 250.

⁵¹ Zbiór wiadomości, VI, 1882, стор. 58.

⁵² T. Zemczki, Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w r. 1881 dokonanej, Zbiór wiadomości, VI, 1882, стор. 59–61.

служила урочищем, місцем ритуальних обрядів і, очевидно, приношень у жертву тварин, як про це численні кістки і глиняні черепки свідчать»⁵³. Які підстави мав автор для такого висновку, нам невідомо.

В цьому ж році на могильнику Земенським було розкопано більше десяти курганів⁵⁴. В одному з них було виявлене багате парне дружинне поховання.

У 1882 р. Земенським було знову розкопано більше десяти курганів⁵⁵. Було виявлено ще два багатих дружинних поховання, одне з них парне. Один великий курган також належав багатому похованню, але він виявився розкопуваним раніше.

У 1883 р. Земенський продовжував дослідження на могильнику⁵⁶. Було ще розкопано 25 курганів. Один великий курган виявився місцем, де провадилися, на думку автора розкопок, обрядові церемонії. В цьому кургані знаходилося дуже багато вугілля і перепалених кісток. Можливо, що в ньому поховано за обрядом трупоспалення представника суспільної верхівки з багатими жертвоприношеннями.

Розкопки Земенського на могильнику були найвизначнішими. Але кількість розкопаних курганів визначити важко, бо не про всі він повідомляв (як про такі, що не дали «нічого особливого»).

Матеріали розкопок, а також опис всього могильника та городища, незважаючи на намір Земенського, надруковані ним не були.

У 1905 р. розкопки на городищі провадив археолог Гадачек⁵⁷. Він розкопував місце, де в давнину, на його думку, мав знаходитися княжий замок, тобто він копав десь у південній підвищеній частині городища. Дослідження виявили, як повідомляє Гадачек, багато перепаленої глини, каміння, фрагментів посуду і кісток тварин. Товщина культурного шару становила 0,6 м, місцями 2 м. Автор розкопок прийшов до висновку, що «замок, очевидно, був дерев'яним», оскільки «слідів від стін ясно не простежувалося». На могильнику Гадачек дослідив шість незайманих курганів.

Розкопки на городищі Гадачек продовжував і в 1907 р. Про місце їх також нічого не ві-

домо. Їм була встановлена наявність у давнину житлових споруд, які загинули під час великої пожежі, про що свідчать «звуглілі залишки хат» і чомусь «залізо сплавлене» (очевидно, шлаки). В двох курганах Гадачек знайшов «перепалені кістки» і чомусь вважає їх не похованнями, а «могилами з якимсь специфічним ритуальним призначенням»⁵⁸.

У зв'язку із згадуваними в «Слові о полку Игореве» урочищами Пліснеська, збирав топонімічні відомості на городищі в кінці XIX ст. Шараневич, переписуючись з місцевими любителями старовини⁵⁹. З цією ж метою виїжджали на городище в 1905 р. Роман Заклинський⁶⁰, у 1906 р.—В. Щурат⁶¹.

У дорадянський період основна увага приділялася розкопкам могильника. Саме в цей час було досліджено найбільше курганів. За наявними відомостями кількість їх становить не менше 60. Крім того, багато курганів на протязі століття розкопано різними аматорами. Про ці кургани ніяких відомостей немає. З усіх шукачів скарбів власники Підгорецького замка князі Сангушки були найбільшими хижакими. Вони не дозволяли археологам досліджувати великі кургани, залишаючи їх для власних розкопок.

З усіх розкопок найповніші дані збереглися в попередніх інформаціях Земенського⁶². Проте користування цими інформаціями ускладнюється, бо речові знахідки описуються у них поверхово. Місцезнаходження інвентаря з могильника встановити важко. Частина його залишалася на місці, в Підгорецькому замку, частина передавалася в музей Осолінських до Львова. Матеріали з розкопок Земенського зберігалися в Краківському музеї. Не всі із найдених речей забирались. Не потрапили до колекцій, наприклад, керамічні фрагменти та інші, менш ефективні на перший погляд, вироби. На результатах досліджень позначилася також недосконала методика розкопок. Точних вказівок про місцезположення кожного з досліджених курганів немає.

Всі ці обставини завдають великої шкоди вивченню могильника і його дослідження, по суті, вичерпується дорадянськими розкопками. Скарбошування призвело до того, що зараз майже немає незайманих курганів. Через це могильник як історичне джерело виявився значно знеціненим.

⁵³ Див. B. Janusz, Zabytki przedhistoryczne Galicyi wschodniej, Львів, 1918, стор. 287.

⁵⁴ В. Щурат, вказ. праця, стор. 17.

⁵⁵ Р. Заклинський, вказ. праця, стор. 5.

⁵⁶ В. Щурат, вказ. праця, стор. 11.

⁵⁷ Zbiór wiadomości..., VI, 1882, стор. 59—61; VII, 1883, стор. 41—50; VIII, 1884, стор. 87—99.

⁵³ T. Zemęcki, Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej, w r. 1881 dokonanej, Zbiór wiadomości..., VI, 1882, стор. 59.

⁵⁴ Там же, стор. 60.

⁵⁵ T. Zemęcki, Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej do Podhorzec w r. 1882 dokonanej, Zbiór wiadomości..., VII, 1883, стор. 41—50.

⁵⁶ T. N. Zemęcki, Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w r. 1883 dokonanej, Zbiór wiadomości..., VIII, 1884, стор. 87—99.

⁵⁷ Sprawozdania grona c. k. konserwatorów i korespondentów Galicyi wschodniej, т. III, № 30—40, стор. 9.

Планомірні дослідження Пліснеського городища почалися з встановленням у західних областях УРСР Радянської влади.

Перші дослідження 1940 р., організовані кафедрою археології Львівського державного університету, були ще недосконалими. На наслідках їх негативно позначилася стара методика розкопок. Сьома граншеями було перерізано площу дитинця, дві інші траншеї було прокопано в південно-східній частині посаду. Розкопками виявлено багато речей, але жодна з них не пов'язується з комплексами. Звітних матеріалів про наслідки цих досліджень майже не збереглося. В тому ж році було досліджено один курган на могильнику. Найбільш цінні речі з розкопок під час війни загублено, звичайний матеріал зберігається у Львівському республіканському історичному музеї та у відділі археології Інституту суспільних наук АН УРСР (м. Львів).

У післявоєнний період, у 1946—1949 рр., систематичні дослідження на городищі проводилися Львівським відділом Інституту археології АН УРСР⁶³. Крім начальника експедиції І. Д. Старчука найбільш активну участь у роботі брали О. О. Ратич і І. К. Свешніков.

У 1946 р. розкопки мали розвідковий характер. Частково досліджувався один з валів і було виявлено напівземлянку № 1. На могильнику було розкопано один курган⁶⁴.

У 1947 р. було виявлено напівземлянки № 2, 4, 7 і землянку № 3, в 1948 р. — напівземлянки № 9—20⁶⁵, у 1949 р. — напівземлянки № 21—29. У 1949 р. на могильнику було розкопано чотири кургани, а також проводилося дослідження двох валів⁶⁶. Протягом 1948—1949 рр. вдалося простежити залишки близько 20 печей від наземних жител. Крім того, в 1947—1949 рр. на самому городищі було виявлено 96 безкурганних поховань.

За масштабами робіт найзначніші розкопки були проведені в 1946—1949 рр. Матеріали їх зберігаються у відділі археології Інституту суспільних наук АН УРСР і Львівському державному історичному музеї.

У 1953—1954 рр. розкопки на городищі провадив Інститут археології АН УРСР.

⁶³ Нині відділ археології Інституту суспільних наук АН УРСР.

⁶⁴ І. Д. Старчук, Розкопки на городищі Пліснесько, АП УРСР, I, 1949.

⁶⁵ І. Д. Старчук, Розкопки городища Пліснеська в 1947—48 рр., АП УРСР, III, 1952.

⁶⁶ І. Д. Старчук, Розкопки на городищі Пліснесько в 1949 р. АП УРСР, V, 1955.

У 1953 р. польовими дослідженнями керував В. К. Гончаров. Було виявлено три напівземлянкові житла, дві напівземлянкові господарські споруди, сліди наземної будівлі, залишки трьох печей і вісім безкурганних поховань⁶⁷.

У 1954 р. дослідження на городищі проводились автором цієї статті. В зв'язку з тим, що в попередні роки роботи обмежувалися дослідженнями лише центральної частини городища, характер пам'ятки в цілому залишався неясним. Більш актуальним завданням даного сезону було дослідження інших частин городища, що повинно було дати одночасно матеріал і для вирішення більш загальних питань. Роботи в основному носили розвідковий характер.

При обстеженні місцевості виявилось, що городище займає значно більшу площу, ніж вважалося раніше. Було встановлено, що та площа, яку раніше вважали територією городища і яка знаходиться на плато, становить тільки одну топографічну частину його території. Другу частину городища, більшу за розмірами, було виявлено нижче, біля підніжжя плато. Розкопки проводилися з метою визначення характеру культурного шару як у нижній, так і у верхній частинах городища, у їх різних місцях. Було виявлено сім напівземлянок і залишки двох печей. Частково провадилася також розвідка древньоруських пам'яток в околицях Пліснеська. Було виявлено чотири поселення і одне городище.

Дослідження Пліснеського городища по суті тільки розпочалися. Всі його частини, як і потужні оборонні споруди, заслуговують дальшого вивчення. Доцільно продовжувати і розкопки могильника. Велика площа городища (160 га) і порівняно непогана збереженість культурного шару обіцяють дати багато нових матеріалів для кількох поколінь дослідників. Розкопана частина городища становить вже понад 3500 м². Тут виявлено залишки 64 жител і здобуто численний речовий матеріал. Ці дані в зіставленні з відомостями про розкопки могильника становлять великий науковий інтерес.

І. ТОПОГРАФІЯ, ОБОРОННІ СПОРУДИ І СКЛАДОВІ ЧАСТИНИ ПЛІСНЕСЬКОГО ГОРОДИЩА

Пліснеське городище розташоване на північному краї Подільського плато в своєрідному геоморфологічному районі. В цій частині

⁶⁷ М. П. Кучера, Розкопки городища Пліснеск, КСИА, вып. 4, 1955, стор. 16-17.

через плато проходить підвишене пасмо так званих Вороняків, що стрімко спадають на північ до Західнобузької низини («Малого Полісся»). Цей район належить до лісостепу і відзначається різноманітністю природних умов місцевості. Підвишені ділянки плато перемежуються тут з глибокими балками, ярами та долинами, які надають розчленованому рельєфу вигляду гірського ландшафту.

Пагорки вкриті змішаними лісами з переважанням листяних порід (бук, граб, клен, ясен, явір, дуб), у балках та долинах ростуть густі трави. На узгір'ях часто біліють відслонення вапнякових порід і мергелів, які лежать в основі геологічної будови цієї місцевості.

Особливістю географічного положення городища є знаходження його в районі одного з головних європейських вододілів — між системами Вісли, Дніпра і Дністра. З тієї частини Вороняків, на якій розташоване городище, беруть початок верхів'я Стирі, Західного Бугу і Серету.

Різноманітність природних умов і місцевих ресурсів, наявність родючих ґрунтів і сіножатей, помірний і вологий клімат здавна сприяли господарській діяльності людини. Найдревніші землеробські племена Східної Європи, носії трипільської культури, жили тут вже в другому тисячолітті до н. е.

Місцезнаходження Пліснеська у верхів'ях Західного Бугу, Стирі і Серету не могло не сприяти всебічним зв'язкам його жителів. Перші більш-менш міцні економічні та культурні міжплемінні зв'язки виявилися тут вже на початку I тис. до н. е. у так званій Висоцькій культурі.

Район городища, розташований за верхів'ями Серету в найбільш крайній північно-східній частині Подільського плато, вклинюється в низинні простори Волині. Межа між цими двома природно-географічними областями згодом стала межею двох князівств. Пліснеськ опинився в складі Галицької землі, а розташований від нього за 20 км Бузьк — у складі Волинської землі.

* * *

Городище розташоване в районі численних балок та ярів. Найбільш широкими балками відмежовується відносно велика площа плато (понад 450 га), що має форму розчленованого в північно-західному куті трикутника. Північна межа цієї частини плато, що проходить через с. Підгірці, тягнеться приблизно на 2 км, південно-східна і південно-західна — кожна в середньому більше ніж 2,5 км з'єднуються в пів-

денному куті найбільш глибокими в цьому місці балками. Тут, у південному куті трикутника, займаючи приблизно третину його площі, і розташоване городище. Висота плато в зазначених межах становить понад 400 м над рівнем моря. Посередині, між Підгірцями і городищем, плато перетинає неглибока долина, що відокремлює територію городища від іншої площі плато.

Городище складається з двох топографічних частин: верхньої і нижньої (рис. 1). Верхня частина, що розташована на плато, має рівну поверхню. Нижня частина займає навколишню долину біля підніжжя верхньої частини, охоплюючи її з південного сходу, півдня і південного заходу і далі простягаючись від неї у південно-західному напрямку (до 1 км). Ця частина має різні рівні і нерівну поверхню. Розташована вона на 60—80 м нижче верхньої частини городища. Її західна частина зайнята будинками сучасного хут. Пліснеська. В північній частині, біля підніжжя плато, є терасовидна площадка, на якій зараз стоїть будинок монастиря з господарськими спорудами.

Нижня частина забезпечена доброю питною водою. Тут з підніжжя городища витікає джерельний струмок, що впадає далі в притоку Західного Бугу (Бужек Олеський). Одна криниця є біля монастиря, друга — в південній частині городища. Ці джерела повністю забезпечують і тепер потреби місцевого населення і пивоварного заводу.

Верхня частина незабудована і використовується під орні землі і пасовища. В північній її частині є ділянка лісу із залишками курганного могильника.

Через городище проходить дві дороги: одна в південно-східній частині (Броди-Золочів), друга в західній частині (від с. Підгірці).

Верхню і нижню частини городища охоплює зовнішня оборонна лінія, що складається з валів, ровів та природних ярів. Ця лінія, довжиною 5,5 км, утворює видовжене з півночі на південь овалоподібне городище площею до 160 га.

Північний відрізок цієї лінії, довжиною 980 м, утворює вал і рів, що примикають із заходу і сходу до ярів і перекривають доступ на городище з відкритої напільної сторони. Висота валу на цьому відрізку в середньому близько 1,5 м, ширина 8 м. Рів, що проходить зовні валу, зберігає на ширину 5—6 м при глибині 1 м. Далі на схід лінія складається з валу і паралельного йому зовні яру. На цьому відрізку, довжиною до 330 м, вал зберігає лише на протязі 150 м. Дальше його продовження через розорювання цієї ділянки простежується

ся лише по незначному підвищенню, яке кінець кінцем зовсім зникає. Очевидно, вал тут мав взагалі менші розміри, бо яр, шириною до 15 м і глибиною до 3 м, становив значну перешкоду.

вершиною в напільну сторону. Ширина насипу з боку валу 7 м, висота 2 м, довжина 15 м. В напільну сторону насип понижується і біля вершини трикутника сходиться нанівець. Формою і положенням насип нагадує залишки додат-

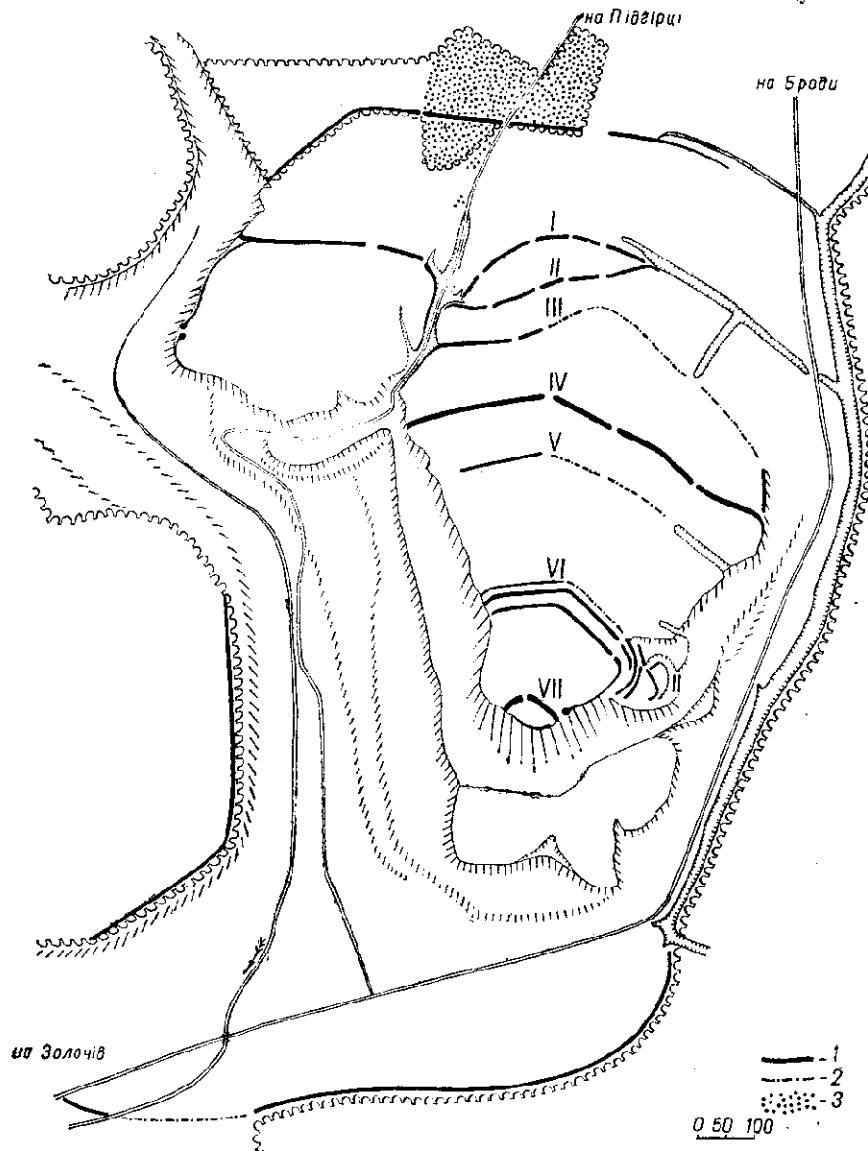

Рис. 1. План Пліснеського городища;
1—вали; 2—розорані ділянки валів; 3—курганний могильник.

З цього боку у валу є п'ять розривів, деякі з них були в'їздами. Зокрема, залишками в'їзду є розрив, через який проходить дорога з с. Підгірці. Ширина цього розриву 25 м. На відстані 8 м перед в'їздом зберігся насип, що має в плані форму трикутника, повернутого

ковою перешкодою перед в'їздом, на якій повинна була знаходитися башта. Східним відрізком зовнішньої оборонної лінії є майже неприступний яр, так звана Сухотеча, який у вигляді стрімкої ущелини шириною понад 30—40 м перерізує вапнякові породи на глибину 30—

40 м. Сухотеча служить межею городища на протязі 1300 м і відхиляється далі в східному напрямку. З півдня зовнішню оборонну лінію складали вал і рів, які збереглися на протязі 800 м. Місцевість на цьому відрізку підвищується в південну, напільну сторону, переходячи в похилі схили протилежного плато. Далі, через долину, вал і рів не збереглися. Тільки на обмеженій для господарського використання ділянці (між рівчаком і дорогою) відрізок валу північно-західного напрямку — зберігся на довжину 75 м. Обриваючись біля дороги, вал на протязі 300 м продовження не має. Очевидно, він тут також не зберігся. Утворюючи вже західну межу городища, вал повинен був іти через долину на північ, де зберігся другий його відрізок. Останній продовжується в північно-східному і далі в північному напрямку по краях підвищення, відмежовуючи його від території городища. Цей відрізок валу має довжину 700 м.

Дальшим продовженням західної межі городища є яр, до якого примикає описаний вище північний вал городища. Цей яр, з дуже стрімкими краями, має ширину близько 100 м, глибину — 30—40 м.

Таким чином, городище займає максимальні розміри, наскільки це дозволяє рельєф місцевості. Умілим поєднанням штучних і природних перешкод забезпечувалося найдоцільніше їх використання у зовнішній оборонній системі нижньої і верхньої частин городища.

Верхня територія городища ділиться яром, по якому проходить дорога з с. Підгірці, на дві частини: меншу — північно-західну і більшу — східну. Остання у вигляді трикутника вклинюється далеко на південь.

Північний відрізок зовнішньої оборонної лінії городища служить одночасно першою укріпленою лінією верхньої частини городища. Наступна оборонна лінія поділяється на два не пов'язаних між собою сектори, окремо для західної і східної частини, тобто розчленування верхньої частини починається з другої оборонної лінії.

Східну частину верхньої території городища перетинають з заходу на схід сім укріплених ліній, більш або менш вигнутих назовні, в напрямку на північ. Складаються вони з дев'яти ліній валів і паралельних їм зовні ровів.

Першу лінію, що знаходиться на віддалі 170 м від спільної зовнішньої лінії, складають яр (в східній половині) і прилеглі до нього з заходу вал і рів. Яр, шириною 25 м і глибиною близько 3 м, є відгалуженням Сухотечі. Вал з чотирма розривами має довжину 350 м, висоту понад 1,5 м, ширину близько 10 м. Бі-

ля трьох східних відрізків валу зберігся рів шириною 5—8 м, глибиною 1 м.

Другу лінію, через 50 м від першої, утворює вал дещо значніших розмірів, ніж попередній. Цей вал також має чотири розриви. Продовження валу простежується ще на протязі 15 м по краю плато, де він має висоту лише близько 0,5 м і ширину 1,5—2 м. Збереглося продовження валу і в східному напрямку по краю яру на протязі 20 м, де він має висоту понад 0,5 м, ширину 3—4 м.

Від валу третьої лінії, що проходить південніше на 50—150 м, збереглися лише два відрізки із західної сторони (довжиною 120 і 50 м) і один — із східної (довжиною 60 м). Решту валу розорано. Але напрямок його добре простежується по незначному підвищенню на всьому протязі. Загальна довжина валу становила близько 700 м. Крім того, вал продовжується на 100 м по західному краю плато, де він має незначні розміри (висота 0,5 м, ширина 3 м). Від лінії цього валу трикутник плато починає звужуватися до півдня.

Через 100—150 м четверту лінію утворює найбільший на городищі вал, висотою понад 5 м, шириною 20 м. В ньому через 230, 110 і 160 м є три розриви.

Від п'ятого валу, на 60 м південніше, зберігся в західній частині відрізок довжиною близько 150 м. Цей відрізок проте, не доходить до західного краю плато на 40 м, і свідчень про наявність його будь-коли в цьому місці немає. В східному напрямку вал простежується по незначному підвищенню, що йде до невеликого яру довжиною 100 м, шириною 20 м і глибиною 1—1,5 м, який виходить з протилежного краю плато.

Шоста оборонна лінія проходить на відстані 200 м від лінії п'ятого валу і на такій же відстані від південного мису плато. Лінія складається з трьох валів і відповідних їм трьох ровів, перерваних на східному краї в'їздом. Ширина плато на цьому відрізку становить лише 250 м.

Від першого валу і рову збереглися незначні залишки. Починаючи від західного краю плато вал і рів простежуються в східному напрямку на 120 м. Збереглася відразу за в'їздом східна частина цього валу довжиною 120 м.

Другий вал зберігся на всьому протязі. Довжина його 320 м, ширина від 7—8 до 12 м, висота близько 1,5 м. Зовні цього валу проходить рів шириною 4—5 м, глибиною понад 0,5 м, який відокремлює другий вал від першого. Третій вал примикає західним кінцем до обриву, східним — до в'їзду. Довжина валу на цьому відрізку 240 м, ширина — 11—12 м, ви-

сота — 1,5 м. За в'їздом вал продовжується в в тому ж південно-східному напрямку ще на 25 м до обриву плато, звідки повертає на південний захід і йде на протязі 120 м по краю плато до наступної оборонної лінії. Розміри валу в новому напрямку, по краю плато, незначні: висота 0,5 м, ширина 2 м. Вал закінчується округлим розширенням у вигляді кургана діаметром 10 м.

Третій вал відокремлено від другого валу найбільшим на городищі ровом, що має глибину 5 м і ширину 15 м. Розміри рову викликають деяке здивування при порівнянні його з третім валом, на спорудження якого було використано вибраний з рову ґрунт. Незвичайні розміри рову слід пояснити тим, що початково тут існувало природне заглиблення у вигляді яру або вузької балки. Цю балку і було використано для рову під час спорудження оборонної лінії⁶⁸. Викопаний у балці рів приховав її сліди. Помітні вони тільки при виході за межі плато.

Устя балки на східному краї плато розширюється і утворює пологий схил до розташованої нижче долини, що робить цей напрямок небезпечним щодо проникнення ворога до рову оборонної лінії. Для усунення цієї загрози в усті балки було споруджено цілу систему додаткових валів і ровів, які займають площу 100×100 м⁶⁹.

В цілому шоста оборонна лінія становила смугу шириною 50 м і своєю ефективністю перешкоджувала всі інші оборонні споруди городища.

Сьома оборонна лінія проходить за 50 м від південного краю плато і відмежовує його найвузжчу кінцеву частину. Складають її два відрізки валу, що зустрічаються під тупим кутом біля в'їзду. Один відрізок, довжиною 40 м, примикає до західного краю плато, другий, довжиною близько 80 м, — до східного. Висота валу близько 4 м, ширина — 20—23 м. За розмірами цей вал займає друге місце на городищі. Зовні зберігся рів шириною 15 м, глибиною 1,5 м, що проходить через долину, до якої понижується поверхня майже перед самим валом. На південному краї плато є також вал довжиною 80 м. Кінці валу на 10 м не доходять до кінців північного валу. В східній частині вал

має висоту 0,5 м, ширину 3 м. В західному напрямку він поступово зменшується і переходить в незначне підвищення, що облямовує плато по самому краю. Цей вал (одинадцятий) є останнім валом верхньої частини городища. Він повернутий вже в протилежну сторону і обмежує верхню частину городища з півдня.

Північно-західна частина городища має самотійну оборонну лінію. Ця частина, у формі неправильного чотирикутника з округленими кутами, видовжена із заходу на схід (250×375 м). Її північну межу утворює вал, що проходить від західного краю плато до відгалуження згадуваного вже яру із сходу. Довжина валу на цьому відрізку понад 300 м, висота понад 1,5 м, ширина 10 м. Зовні зберігся рів шириною 8 м, глибиною близько 1 м. Далі вал повертає на південь і йде понад яром по східному краю плато на протязі 160 м. Розміри валу на останньому напрямку незначні: висота близько 0,5 м, ширина 1,5—2 м. Подібний вал зберігся і по західному краю плато. Проте тут він не становить безпосереднього продовження основного північного валу, а примикає до нього за 30 м від його західного кінця. Цей вал, висотою 0,5 м, шириною 1,5—2 м, огинає західний край плато на протязі 220 м і закінчується потовщенням у вигляді насипу діаметром 10 м, висотою близько 1,5 м. З внутрішньої сторони до кінця валу підходить друге подібне потовщення діаметром 6 м, яке є початком другого валу.

Таким чином, потовщені кінці двох валів заходять один за одний і утворюють всередині прохід шириною 1,5 м. Але цей прохід місцем проїзду бути не міг, бо він знаходиться над обривом. Другий вал продовжується в тому ж південному напрямку, а потім повертає понад краєм плато до південного сходу і зникає. Довжина валу на цьому відрізку 60 м, висота — 0,5 м, ширина — 1,5 м.

* * *

Описані залишки оборонних споруд древнього Пліснеська представлені двома типами земляних валів. До першого типу належать вали значних розмірів, які збереглися на висоту 1,5—5 м, при ширині 7—20 м. Ці вали, що споруджувалися на відкритих і легкодоступних фронтальних напрямках, є основним тилом укріплень городища. Загальна довжина їх становить близько 7 км. Вали другого типу, що мають висоту лише 0,5 м і ширину 1,5—2 м, використовувалися як додаткові споруди для прикриття другорядних труднопрístupних бічних напрямків. Ними огороджувались обривисті краї плато. Очевидно, валами цього типу зміц-

⁶⁸ У середній частині, на повороті, рів розширюється в зовнішню сторону. Це розширення, очевидно, походить від природного розширення балки.

⁶⁹ Відтворити систему цих валів і ровів важко. Судячи з їх розташування, вони були не просто перешкодою, а разом з тим утворювали складний лабіринт, що розпорошував сили ворога і підвертав його від основної мети.

нювали також основні оборонні лінії на відрізках, де до них вклинювалися яри.

Поеднанням двох типів валів (відповідно до їх функціонального призначення) гарантувалася не тільки надійна оборона міста на всіх напрямках, а й забезпечувалась також кругова оборона його окремих складових частин.

Обидва типи валів відзначаються своєю формою. Додаткові вали набирали форми природних обривів плато. Звичайно це помірно звивиста лінія. Для основних валів характерним є вигин їх ліній назовні. Стійкою різновидністю цієї форми є дугоподібна ламана лінія, що складається з майже прямих відрізків і одного основного злому.

При бічних валах слідів від ровів немає, очевидно тут вони були взагалі зайвими. Насипи бічних валів, судячи з їх залишків, не були необхідними. Незначність їх розмірів дає підставу вважати, що основна конструктивна частина цього типу укріплення будувалася з дерева і до нас не дійшла. В земляних валах захисних спорудах в даному випадку навіть не було потреби. Їх замінювали стрімкі природні схили, що обриваються на лівтора-два десятки метрів, здебільшого ескарповані. Ця обставина також говорить на користь дерев'яної загорожі.

Характер і місцезнаходження залишків цих валів дозволяють зробити більш конкретне припущення щодо початкового їх призначення і найбільш імовірної конструкції дерев'яної частини. Подібні вали могли мати досить вузьке спорудження, напрямом якого, судячи з форми валів, виключав прямих відрізки. Звичайна стіна з горизонтальних колод не могла відповідати останній вимозі. Перекрити краї плато відповідно до його конфігурації можна було за допомогою стіни з вертикальних деревин, тобто частоколу. Припускаючи наявність частоколу, можна пояснити і призначення земляного валу: нижні кінці деревин (щоб уникнути обвалу країв плато) не вбивалися в землю, а закріплювалися в насипу валу.

Про конструктивні особливості укріплення першого типу, що перекривали відкриті фронтальні напрямки, можна судити на підставі проведених на деяких з них часткових досліджень.

У 1946 р. досліджувався третій вал шостої оборонної лінії. Розкопками внутрішнього схилу валу встановлено, що його насипано з жовтої материкової глини, яка чергується з шарами темно-сірого лесовидного суглинку. Найбільшу товщину шари мають не в центрі валу, а на середині схилу, звідки вони різко

звужуються до підніжжя⁷⁰. Ця обставина вказує, що при спорудженні валу ґрунт з рову безпосередньо не викидали на насип, а вивозили на протилежний внутрішній схил і складали у великі кучі, які потім розгортали вручну. При насипанні валу неминуче мали застосовувати тяглову силу: рів тут споруджувався на місці балки і ґрунт доводилося вибирати на великій глибині.

У валу і біля його підніжжя знаходилися куски вугілля, попіл тощо — сліди пожежі надземної дерев'яної частини валу.

На підставі речового матеріалу, знайденого в насипу валу, спорудження його слід віднести до часу, коли на городищі існував уже культурний шар XII ст. Відомості про нижню хронологічну межу валу також дають розкопки біля його внутрішнього схилу на тому відрізку, де він продовжується по східному краю плато. Виявлена тут напівземлянка XI ст. (№ 21) частково знаходилася під валом.

У 1949 р. досліджувався вал сьомої оборонної лінії. В його західному кінці було закладено розкоп площею 65 м², яким перерізано зовнішній схил валу і центр у поперечному напрямку на 14 м і вздовж по хребту — на 8 м. Внутрішній схил валу на протязі понад 5 м залишився недослідженим.

На глибині 30—60 см у насипу були зустрінуті великі камені, розкидані по всій площі розкопу, переважно вздовж хребта валу. При заглибленні з'ясувалося, що ці камені утворюють досить правильну кладку у вигляді стіни. Нижче, з глибини 1,2 м, уже під зовнішнім схилом, на відстані 1,5—2 м від попередньої, виявилася друга подібна кладка, паралельна першій. Ці стіни складено з великих грубо обтесаних піскових плит.

Першу стіну розкопано на протязі 5 м, другу — на протязі 2,5 м. Збереглися вони на висоту до 1 м. Оскільки розкоп не доведено до кінця (його заглиблено до 3 м) матеріалів про нижню частину валу немає. Можна гадати, що стіни призначалися для скріплення насипу валу. Але таке припущення не пояснює причину значної усадки валу, особливо значного сповзання його внутрішнього схилу. Напрямок кладок не дає підстав вважати, що вони мають продовження (хоч би скільки-небудь значне) за межі розкопу. Виявлені стіни йдуть не паралельно валу, а під кутом до його хребта.

Можна вважати, що ці стіни походять від залишків башти, яка знаходилась у валу над

⁷⁰ У найвищій частині, в центрі валу, де насип утворюють нетовсті шари, кількість останніх значно більша, ніж на середині схилу.

обривом плато. Для такого припущення є деякі дані, особливо на частині розкопу під внутрішнім схилом валу. Тут на глибині 1,3 м було зафіксовано декілька плям від сильно звуглілого дерева. Нижче залишків згарища, на глибині близько 2 м, знаходилося скупчення перепаленої глини, що залягала широкою смугою вздовж кладки. Місцями в цій глині траплялися великі камені, що походять, очевидно, з розвалу кладки. На глибині 2,5 м перепалена до червоного глина залягала шаром товщиною 0,3—0,5 м на всій площі розкопу під внутрішнім схилом валу. Нижче знаходилося скупчення попелу, а ще нижче — шар вугілля. В перепаленій глині, паралельно кладці, лежала кругла звугліла деревина діаметром близько 15 см. Тут було простежено залишки і поперечної деревини такої ж товщини. Крім того, при зачистці дна розкопу в одному з кутків було виявлено ямку від стовпа, діаметром 20 см.

Ці залишки свідчать про велику пожежу, особливо під внутрішнім схилом валу. Очевидно, тут йшов хід зсередини укріпленої частини до башти, безпосередньо в її нижню частину, який і міг створювати тягу під час пожежі.

У нижньому шарі насипу валу (зокрема, в перепаленій глині) знайдено багато керамічних фрагментів, що відносяться до часу не пізніше кінця X ст. Про це свідчать і розкопки 1954 р. з внутрішньої сторони перед валом, під час яких було виявлено напівземлянку X ст. (№ 41), заповнену у верхній частині дрібним вапняковим щебенем з насипу валу. При спорудженні валу цей щебінь скочувався по схилу до западини на місці напівземлянки. Тонкий шар щебеню йде ще за напівземлянку, в протилежну від валу сторону. На всьому протязі цей шар утворює різку лінію, що відокремлює керамічні фрагменти IX—X ст. від керамічних фрагментів XI—XIII ст. Отже, спорудження валу слід відносити до кінця X ст.

Зверху в насипу валу зустрічалися керамічні фрагменти XII—XIII ст., що дає підставу відносити до цього часу ремонт та підсипку валу, пов'язані, можливо із згадуваною пожежею. Після пожежі, очевидно, башта вже не відновлювалася, оскільки в цей час, у зв'язку з соціально-економічними змінами, виникла потреба споруджувати нові укріплення і перенести оборону далі від центру. Частина оборонних споруд у цей час уже існувала, тому відбудова башти на старому місці втрачала і тактичне значення⁷¹.

⁷¹ Слід відзначити, що саме внаслідок пожежі башти, а не від розповзання валу, розсунулися і виявлені кам'яні кладки. Під час ремонту валу підібране каміння було безладно кинуте до насипу. Цим слід пояснити

У 1949 р. досліджувався північний вал у північно-західній частині городища. Тут було розкопано кінець валу на місці широкого розриву. Було встановлено, що вал насипано з лесу, материкової глини і чорноземлі. Дуже значна стрімкість валу із зовнішнього боку пояснюється тим, що насипні шари мають тут максимальну товщину, звідки вони різко звужуються в напрямку до внутрішнього підніжжя валу. Профіль валу дещо відрізняється від профілю валу шостої оборонної лінії. Грунт для насипу цього валу викидався безпосередньо з рову.

У насипу валу знайдено багато перепалених фрагментів кераміки IX—X ст., які походять з поруйнованих під час насипання валу курганів древнього могильника.

При визначенні часу спорудження валу слід врахувати дві обставини: по-перше, місце валу в оборонній системі і, по-друге, знаходження його на частині могильника. Зовнішня оборонна лінія верхньої частини городища, до якої належить вал, могла бути спорудженою при наявності вже розвинутої оборонної системи, яку вона замикала. На основній частині городища вона є сьомою. В загальному плані відносної хронології ця лінія, здається, одна з найпізніших.

Руйнування курганів при спорудженні валу могло мати моральне виправдання тільки в умовах повного відмирання язичеських традицій. Реальність подібних змін в ідеологічних уявленнях жителів міста слід вбачати, зокрема, в існуванні монастиря, заснування якого, як було показано вище, джерела відносять до кінця XII ст. Можливо, що до кінця XII або початку XIII ст. слід відносити і спорудження валу.

На закінчення слід відзначити, що деякі вали мали на зовнішньому схилі облицювання з великих кам'яних плит. В окремих місцях такі плити помітні на поверхні схилів у другому і четвертому валах. Можливо, вони є і в інших валах, зокрема в першому (судячи з незвичайної стрімкості його зовнішнього схилу).

* * *

Загальний план укріплень городища поділяється на три окремі системи. Одну систему становить зовнішня оборонна лінія. Вона замикає в одне ціле всю територію городища. Окрема оборонна лінія охоплює північно-західну частину городища. Нарешті, ще одну си-

той факт, що каміння кладки, в тому числі і перепалене, знаходилося у верхньому шарі, що походить з повторної підсипки, і було розкидане на всій площі розкопу.

стему утворюють укріплення східної частини городища. Важко сказати, в якій послідовності створювалися ці системи. Не виключено й те, що в якійсь мірі їх удосконалення відбувалося одночасно. Можна лише твердити, що найраніше почала формуватися оборонна система в східній частині городища, яка складалася з дев'яти ліній валів і ровів. Її південний вал є найдревнішим валом городища. Саме через це східна частина була основною територією міста. Тут мали знаходитися і основні складові частини міста.

При визначенні історичної топографії древньоруського міста особливого значення набувають оборонні споруди, оскільки вони в кінцевому підсумку формують його обличчя. На жаль, ми не маємо цілком беззастережних даних про послідовність в спорудженні оборонної системи на цій частині городища, бо дослідження оборонних споруд, за винятком двох валів, не проводились. Насиченість цієї території оборонними лініями створює враження про можливість порушення послідовності у формуванні оборонної системи на основній частині городища. Виникнення деяких ліній могло випереджати потреби в розширенні окремих частин міської території. Північний вал зовнішньої оборонної лінії, як і вал північно-західної частини городища підтверджують саме таке припущення. Вже укріплені частини міста згодом розчленовувалися спорудженням нової лінії, що найвірогідніше, зокрема, відносно густо розташованих північних валів.

Можливість порушення послідовності у формуванні оборонної системи створює додаткові труднощі при визначенні історичної топографії міста. Труднощі полягають і в тому, що структура оборонної системи городища не відповідає повністю складовим частинам міста.

Чітко виділяється в самостійну частину так званий Олений парк, розташований на південному краю плато. Ця частина займає всього 0,35 га. Вона є найдревнішим укріпленням ядром Пліснеська.

Північніше розташована друга частина площею 3,5 га, яка оформилася в оборонному відношенні не раніше XII ст. Вона відповідає основній частині древньоруського міста — дитинцю, який згодом виник замість незначного площею Оленіного парку.

Наступна частина площею 15 га відмежована з півночі найбільшим на городищі валом (IV). Цю територію слід віднести до міського посаду. В її північній частині проходив ще один вал (п'ятий), паралельний основному валу. Але обмежена цими валами смуга шири-

ною 60 м не могла бути окремою частиною міста⁷².

Інші частини городища, розташовані північніше, самостійного значення, очевидно, не мали. Відносилися вони, ймовірно, до передмістя. Тут знаходився також курганний могильник.

Нижня частина городища відповідає древньоруському подолу. Нижня і верхня частини городища доповнювали одна одну і утворювали єдиний комплекс міської території. Для зв'язку між ними повинні були існувати дороги. Значна територія нижньої частини вимагала кількох доріг, окремо для східної, південної і західної її ділянок.

У східній частині зв'язок між верхньою і нижньою територією здійснювався через південний проїзд у валу третьої оборонної лінії. З півдня зв'язок підтримувався через проїзд у південно-східному кутку дитинця по схилах плато. Тут проходила доріжка від дитинця до розташованої коло підніжжя кринички. В західній частині зв'язок здійснювався дорогою, яка йде на с. Підгірці⁷³.

Сучасна дорога Золочів-Броди, очевидно, в той час уже існувала. Вона мала пов'язувати Галичину з Волинню (м. Броди згадується в «Поученні» Володимира Мономаха двічі)⁷⁴. Ця дорога проходила по північному краю Подільського плато, на межі двох князівств. В умовах ландшафту Гологорів та Вороняків вона не могла обминути Пліснеськ. Однак на території міста сучасного відрізка цієї дороги, очевидно, не було. Його замінювала вищеназвана західна дорога, що йшла на с. Підгірці⁷⁵.

Встановити внутрішні дороги у верхній частині можна на підставі розривів у валах, які

⁷² Якщо п'ятий вал виник пізніше основного валу, то він ніяких змін у площу посаду не вніс. Але є підстави вважати, що цей вал виник раніше основного валу. Спорудження його полегшувалося наявністю яру в східній частині. Нарешті, важко уявити можливість спорудження валу на густо заселеній території посаду. Він мав незначні розміри і зберігся тільки на одному відрізку. Можна припустити, що цей вал становить північну межу первісного посаду. З розширенням площі посаду значення валу зменшилось, і він згодом, очевидно, був занедбаний.

⁷³ Підгірці в той час уже існували. Див. М. П. Кучера, Основні етапи розвитку стародавнього Пліснеська, Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, з. 2, К., 1959, стор. 145.

⁷⁴ Повесть временных лет (под ред. В. П. Адріанової-Перетц), 1950, стор. 159, 160.

⁷⁵ При обстеженні місцевості створюється враження, що древній культурний шар на відрізку вздовж Сухотечі було перерізано прокладеною тут дорогою Золочів-Броди в пізніші часи.

є залишками в'їздів⁷⁶. З віддаленням на північ кількість розривів у валах збільшується. В Олениному парку і на дитинці було по одному в'їзду. Вал посаду мав три в'їзди. В північних валах було по чотири в'їзди. Таким чином, всередині верхньої частини лінії проїздів (якщо навіть взяти до уваги можливість випадкового походження деяких з них) утворюють не менше 3—4 доріг, крім основної, спільної. Йшли вони з півдня на північ, до в'їздів у зовнішній оборонній лінії. Потреба у відносно великій кількості проїздів диктувалася густою сіткою оборонних ліній і великими розмірами території.

Увага до ефективності захисту, яка приділялася при спорудженні оборонних ліній, вказує, що проїзди не були відкритими. Залишки проїздів мають різну ширину: 5, 10, 15 м і більше. Краще збережені і менше пошкоджені проїзди в четвертому валу (посад) мають ширину понад 10 м. Ці розміри свідчать, що ворота мали складне кріплення. Вказівка літопису про те, що війська Романа Мстиславовича після заняття Пліснеська «затворишася» в ньому, свідчить, що в'їзди в місті замикалися. Перед окремими проїздами збереглися рови, на яких знаходилися, очевидно, перекидні мостики.

Систему оборонних споруд міста доповнювали також башти. Вище згадувалося, що до залишків башти слід віднести насип перед в'їздом на городище по дорозі з с. Підгірці. Згадуваний насип у південно-східному кутку дитинця, біля проходу до криниці, також повинен належати до залишків башти, що захищала південно-східні схили верхньої частини міста. Подібні два насипи на кінцях валів нам уже відомі і над обривом у південно-західному кутку північно-західної частини городища. Тут башта контролювала балку, що віддаляється від підніжжя городища, через яку можна було зручно пробратися в нижню частину міста.

Залишки башти у вигляді насипу збереглися і над західним схилом верхньої частини городища, на відстані 15 м на північ від валу посаду. Ця башта повинна була контролювати центральну дорогу при виході її з яру до нижньої частини міста.

* * *

Знаходячись у вигідному щодо захисту місці, Пліснеськ мав винятково розвинуту систему штучних оборонних засобів.

Найпотужніша оборонна система була на

основній території міста, де знаходилися його головні частини. Як найстаріша щодо початкового формування укріплена територія, вона має сім оборонних ліній. Її оборонна система вдосконалювалася починаючи з кінця X ст. на протязі всього періоду існування міста, про що свідчить знаходження північних валів на території курганного могильника. Розширення міста в цій частині відбувалося з півдня на північ. Крайня північна околиця в районі колишнього могильника не була заселена. В його південній частині зустрічаються знахідки XII—XIII ст., однак імовірність її заселення без археологічних розкопок залишається недоведеною.

Випадки, коли виникнення укріплених ліній випереджало потреби в розширенні міської території, свідчать про зростаюче значення захисту в якийсь період існування міста. Внаслідок цього склалася невідповідність між структурою оборонних ліній і історико-топографічним членуванням міста. Ця невідповідність проявилася в найпізніших північних лініях, що були споруджені за невеликий проміжок часу, очевидно, в період феодальних воєн за возз'єднання галицько-волинських земель. В цілому система укріплень городища свідчить про високий рівень воєнно-оборонної справи, якій в місті приділялася неослабна увага. Створення такої системи вимагало спеціальних заходів, великих коштів і міцного керівництва.

* * *

У північній частині Пліснеська знаходився курганний могильник. Частина його, площею близько 6 га, збереглася в лісі на двох ділянках обабіч дороги з с. Підгірці. Західну ділянку прорізує зовнішній вал городища. Кургани західної ділянки збереглися ще південніше понад дорогою на нерозораній площі.

Раніше могильник займав значно більші розміри. На свіжозораному ґрунті вдалося простежити гумусовані плями від курганів, що простягаються на південь від східної ділянки до самого першого валу⁷⁷. Але південна межа могильника повинна була проходити ще далі: один великий курган зберігся між другим і третім валами.

У східному напрямку сліди від розораних курганів простежуються між зовнішнім і першим внутрішнім валами до лінії західних кінців ярів, що до них підходять.

Південна частина могильника найраніша,

⁷⁶ Дуже часто кінці валів на місці розривів злегка загнуті досередини; деякі розриви, крім того, знаходяться в характерному місці — на повороті валу. Все це свідчить про те, що розриви дійсно служили в'їздами.

⁷⁷ Не вдалося простежити південне поширення цих плям.

на ній переважають поховання з обрядом трупопалення. Відомостей про трупопалення північніше зовнішнього валу немає. Розкопані тут кургани вміщували трупопокладення.

На збереженій частині могильника кургани розподіляються нерівномірно. Відстоять вони один від одного на 2—3, 5—6 м, рідше 10 м. В окремих випадках насипи кількох курганів поєднуються.

Майже всі скільки-небудь помітні кургани мають сліди розкопок, через що середня висота їх не перевищує 0,5 м. Окремі кургани мають висоту понад 1,5 м.

II. ЖИТЛА І ГОСПОДАРСЬКІ СПОРУДИ

Житлові і господарські споруди, виявлені на городищі, представлені напівземлянковими і наземними приміщеннями. Напівземлянки, завдяки конструктивним особливостям цього типу будівель, збереглися краще. Виявляються вони в нижній, заглибленій у материк, частині з багатьма деталями внутрішнього обладнання і влаштування. Більш складним об'єктом археологічного дослідження виявилися наземні будівлі, від яких збереглися в кращому разі лише черні поруйнованих печей. Всього на городищі виявлено 48 напівземлянок, одну землянку і простежено залишки 23 наземних будівель. З цього числа 64 приміщення є залишками жител, 8 споруд мали господарське призначення.

Напівземлянки

Напівземлянки виявлені на дитинці — 35⁷⁸, посаді — 8⁷⁹, у північно-західній частині городища — 2⁸⁰, в Оленіному парку — 2⁸¹ і в нижній частині біля підніжжя Оленіного парку — 1⁸². З цієї кількості сорок дві напівземлянки були житлами, шість мали господарське призначення. Виявляються вони в материковій глині, на рівні 55—70 см нижче сучасної поверхні, у вигляді прямокутних або квадратних ям.

Більшість ям напівземлянок має площу від 9 до 20 м², хоч є також напівземлянки площею 6—8 і 23—25 м². Глибина напівземлянок коливалася в середньому в межах від 0,9 до 1,10 м, хоч окремі напівземлянки були заглиблені в ґрунт на 0,4—0,8 м і 1,15—1,25 м від рів-

ня древньої поверхні. Безсумнівно, що висота жител цими розмірами не обмежувалась, а значно перевищувала їх. Можна вважати, що дерев'яні стіни навіть в найглибших напівземлянках виходили на поверхню не менше як на 0,5 м. Будь-яких залишків від наземної частини жител не збереглося. В більшості напівземлянок зустрічається по краях долівки по кільках ям від дерев'яних стовпів, які підтримували дах і скріплювали дерев'яні стіни.

В окремих ямах напівземлянок було виявлено зотлілі деревини від стін.

У кожному напівземлянковому житлі знаходилось, як правило, по одній печі, збудованій з каменю. В деяких напівземлянках були виявлені залишки східчастих входів. Цікаво, що печі-кам'янки знаходилися у відношенні до входів завжди біля протилежної стінки в правому кутку. Більше того, проти цього кутка, як правило, влаштовувались і самі входи. Пічні челюсті завжди були повернуті до входу. В ряді жител виявлено челюсті печей, хоч входів до них не знайдено. Проте і в цих випадках напрямок пічної челюсті залишається тим самим: якщо стати обличчям до челюсті, то піч завжди знаходитиметься в правому кутку⁸³.

Виявлені на городищі напівземлянки, як правило, майже без інвентаря. Переходячи в нове житло, мешканці, очевидно, переносили з собою всі домашні речі. Залишалися на місці тільки ті речі, які для дальшого використання були непридатні. Звичайно на долівці або в печах-кам'янках зустрічаються лише фрагменти глиняного посуду. В небагатьох випадках з окремих фрагментів вдалося повністю зібрати по одній або по кілька посудин. З інших речей у двох житлах знайдено на долівці по одному шиферному пряслу. Подекуди зустрічаються на долівці фрагменти точильних брусків. У заповненні напівземлянок бувають різні речі. Серед них найбільше виявлено каміння, фрагментів кераміки та кісток тварин. Часто трапляються залізни ножі і фрагменти точильних брусків, рідше — прясла, ще рідше фрагментовані знаряддя праці та різні прикраси.

Напівземлянки засипано материковою глиною, яку було викинуто під час їх спорудження. Використовувалася ця глина, очевидно, для засипки зовні стін напівземлянок.

Ями напівземлянок засипалися відразу або через незначний проміжок часу після того, як їх залишали. В цьому переконує відсутність на

⁷⁸ № 1, 2, 4—24, 29—32, 34, 35, 13А, 19А, 21А, 22А, 23А, 24А.

⁷⁹ № 25—28, 36, 37, 27А, 28А.

⁸⁰ № 38, 39.

⁸¹ № 40, 41.

⁸² № 42.

⁸³ Влаштування печей у правому кутку, очевидно, було правилом, при якому челюсті мали йти вздовж правої стіни житла, тобто знаходитися під час порання біля печі з правої руки.

долівці скільки-небудь значних прошарків гумусних відкладень. Верхню частину ям напівземлянок засипали чорноземлею з культурного шару. Через деякий час початковий засип осідав і утворювалося заглиблення, яке поступово заповнювалося різним сміттям і локидьками.

При порівнянні керамічного матеріалу, знайденого на долівці, в печах або господарських ямах жител, з керамічним матеріалом із заповнення спостерігається одна характерна особливість. У ранніх напівземлянках керамічний матеріал з обох вказаних частин завжди одночасний. Але чим пізніша напівземлянка, тим частіше зустрічаються в її заповненні фрагменти більш ранні, ніж на долівці, тобто ці фрагменти потрапили до заповнення з більш древнього культурного шару під час засипання напівземлянки. В тих випадках, коли в сусідстві не було ранніх комплексів (тобто коли був відсутній більш древній культурний шар), у заповненні напівземлянок була та ж сама кераміка, що й на долівці. Цю особливість слід враховувати при датуванні напівземлянок.

Розглядувані напівземлянки належать до кількох будівельних періодів, проте кількість останніх визначити неможливо. Головний з датуючих матеріалів, яким є кераміка, дає можливість поділити виявлені напівземлянки на чотири хронологічних періоди: VII—VIII, IX—X, кінець X—XI і XII—XIII ст.⁸⁴

До першого періоду (VII—VIII ст.) відносяться сім напівземлянок, які виявлені на дитинці та в Олсинному парку. З них дві мали господарське призначення, інші п'ять були житлами. Два житла розташовувалися поруч, на відстані лише 1 м одне від одного; відстань між господарськими приміщеннями становила 2,5 м. У плані житла прямокутні й майже квадратні, площею 10—12 м². Заглиблювалися вони в ґрунт приблизно на 0,8—1 м (рис. 2). В трьох житлах знаходилися звичайні печі-кам'янки, в одній напівземлянці піч була вирізана в материковій стінці і збереглася погано. В одному житлі було виявлено тільки черпів. Для напівземлянок характерна відсутність стовпової конструкції. В одному з жител в кутку була господарська яма, заповнена гончарською глиною.

До другого хронологічного періоду (IX—X ст.) належить дев'ять жител і одне господарське приміщення, виявлені як у верхній, так і у нижній частинах городища⁸⁵. В орієнтуван-

ні напівземлянок спостерігається певний порядок. Сім з них орієнтовані з північного сходу на південний захід, три — по сторонах світу. Житла цього періоду в порівнянні з житлами попереднього часу мали дещо більші розміри (11,5—14 м²) і майже таку ж глибину (0,85—1,05 м). У плані вони квадратні або прямокутні. Для напівземлянок — на відміну

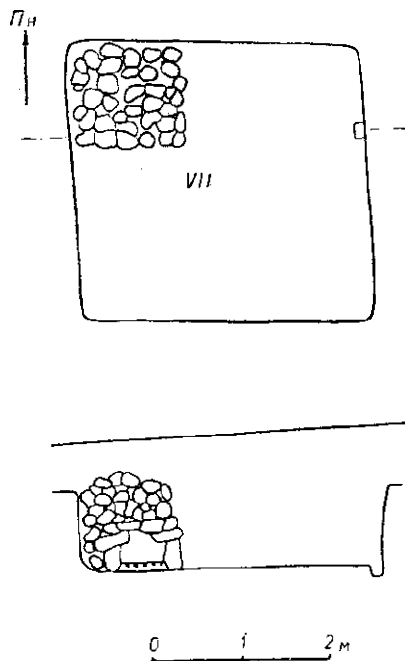

Рис. 2. План та розріз напівземлянкового житла VII—VIII ст. (№ 7).

від попереднього періоду — характерна стовпова конструкція (рис. 3). В кожному житлі була піч-кам'янка. В одному житлі крім кам'янки знаходилася ще друга піч, вирізана в материковій стінці. В чотирьох напівземлянках виявлені ямки від стовпів, які, очевидно, скріплювали дерев'яну обшивку печей-кам'янок. Майже в кожному житлі знаходилися невеликі передпічні господарські ями, в деяких з них були вкопані посудини. Дві господарські ями більш значних розмірів (діаметр 55 см, глибина 17 і 24 см) виявлені в господарському приміщенні. В двох випадках одна яма для зберігання продуктів, так звана «хлібна», знаходилася біля житла зовні.

Напівземлянки третього хронологічного періоду (кінець X—XI ст.) представлені залишками 24 жител, виявлених у верхній частині

⁸⁴ Характеристику і датування кераміки див. нижче в окремому розділі.

⁸⁵ № 8, 12, 14, 16, 20, 32, 38, 39, 41, 42.

городища (19 на дитинці, 5 на посаді)⁸⁶. Як дозволяють судити розміри розкопів, більшість напівземлянок розташовувалась окремими рядами. Помічаються деякі зміни в орієнтуванні напівземлянок. Так, десять напівземлянок орієнтовані майже по сторонах світу (з незначним відхиленням до сходу), причому сюди

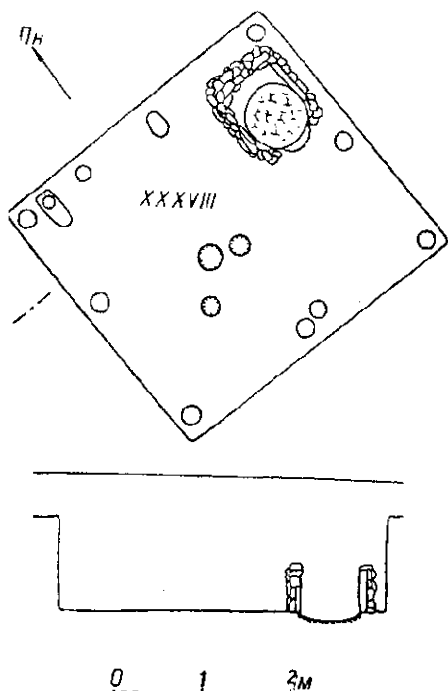

Рис. 3. План та розріз напівземлянкового житла IX—X ст. (№ 38).

входять напівземлянки, що розташовуються рядами. Дев'ять напівземлянок орієнтовані так само, як і більшість напівземлянок попереднього періоду (з північного сходу на південний захід). Дві напівземлянки орієнтовані по сторонах світу з незначним відхиленням до заходу.

У плані напівземлянки, як правило, прямокутні, рідше квадратні. Слід відзначити, що ями деяких жител мали дещо вигнуті назовні стінки (рис. 4). До двох жител примикало по одному невеликому господарському приміщенню (площею 12—13 м²). Цікаво, що рівень долівки в житлах знаходився на 20—26 см нижче, ніж у господарських прибудовах, а прилеглі одне до одного приміщення кутами не з'єднувалися⁸⁷. (рис. 5). В одному випадку до житла

звичайних розмірів примикало невелике житлове приміщення, в другому випадку до великого житла примикало житло середніх розмірів.

Житла цього періоду мали різні розміри і були в цілому більші, ніж житла попереднього часу. Сім напівземлянок мали площу від 12 до

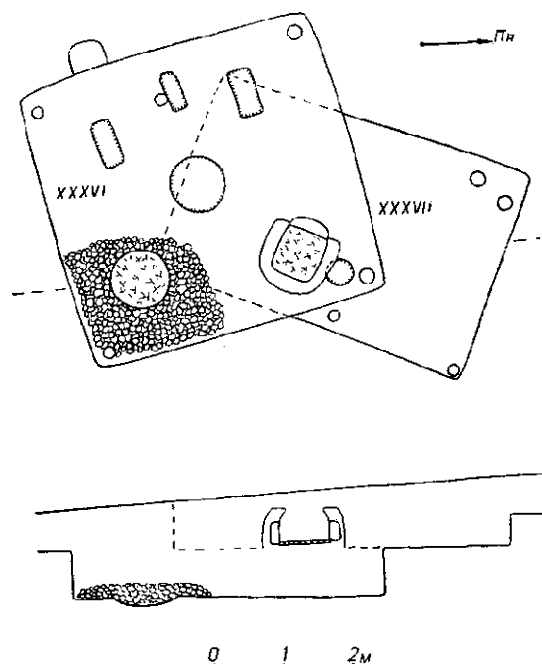

Рис. 4. План та розріз напівземлянкових жител XI ст. (№ 36) та XII—XIII ст. (№ 37).

15 м², дев'ять — від 16 до 20 м² і п'ять — від 20 до 25 м². Найбільша напівземлянка мала площу 37 м². Глибина напівземлянок коливалася в межах 0,85—1,15 м. Всі житла, за винятком одного, мали стовпovu конструкцію. В двох напівземлянках було по дві печі-кам'янки. В деяких житлах виявлені господарські ями: по одній (в двох випадках), по дві (в одному випадку), по три (в двох випадках) і навіть по п'ять (в двох випадках).

⁸⁷ Такий же випадок, коли два прилеглі одне до одного приміщення мали різні рівні долівки і не з'єднувалися кутами, відомий з розкопок М. К. Каргера в Києві на території садиби колишн. Михайлівського монастиря (див. М. К. Каргер, Новые данные к истории древнерусского жилища, КСИИМК, 38, 1951, стор. 5—6). Аналогічне сполучення житла з господарською прибудовою виявлено на древньоруському городищі Титчиха біля Воронежа (Повідомлення автора розкопок А. Москаленко на VIII археологічній конференції у Києві в лютому 1956 р.).

⁸⁶ № 1, 2, 5, 6, 9—11, 13, 15, 17—19, 21—25, 27, 28, 30, 31, 36, 27А, 19А.

Звичайні передпічні ями (глибиною 15—20 см, діаметром 20—25 см), що знаходилися по одній зліва перед челюстями кам'янок і призначалися для вигрібання попелу і вугілля, виявлені в двох житлах. У семи житлах поблизу стін знаходилося по одній, по дві і по три овально-видовжені або прямокутні (кори-

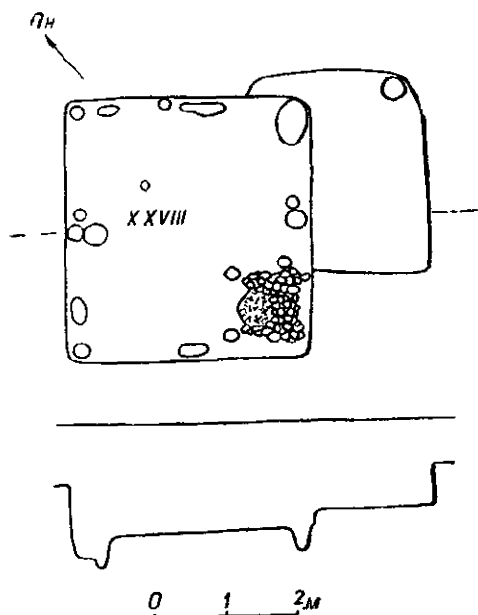

Рис. 5. План та розріз напівземляного житла кінця X — початку XI ст. (№ 28).

топодібні) ями розміром 70×25 см, глибиною 20 см (рис. 4). Призначення цих ям встановити важко. Якщо передпічні й інші господарські ями округлої форми були звичайною ознакою древньоруських жител, то аналогії до цих прямокутних ям, незначно заглиблених у долівці, невідомі. В двох випадках по одній звичайній ямі для зберігання продуктів знаходилося зовні біля жител. У семи напівземлянках простежені залишки дерева від стінок. Слід також вказати, що в дев'яти житлах цього часу виявлені залишки вирізаних у материкових стінах входів. В одному житлі вхід мав вигляд коридора довжиною 2 м, шириною 1,4 м. Проріз для дверей при вході в напівземлянку знаходився з лівої сторони коридора, в той час як права сторона була відмежована від напівземлянки стіною. Такий вхід безсумнівно мав перекриття і виконував роль невеликих сіней⁸⁹ (рис. 6). Аналогічний коридор (довжиною 2,75 м, шириною 2 м) було виявлено ще в одній напівземлянці. Цей коридор своїми розмі-

⁸⁹ Про наявність перекриття можна судити на підставі виявлених ямок від стовпів.

рами і формою нагадує вже скоріше сіни. Тут у долівці знаходилася господарська яма. Входи інших напівземлянок були звичайними — ступінчастими. Йшли вони з рівня денної поверхні всередину житла. Ширина цих входів 50—70 см.

До комплексів XII—XIII ст. належить п'ять

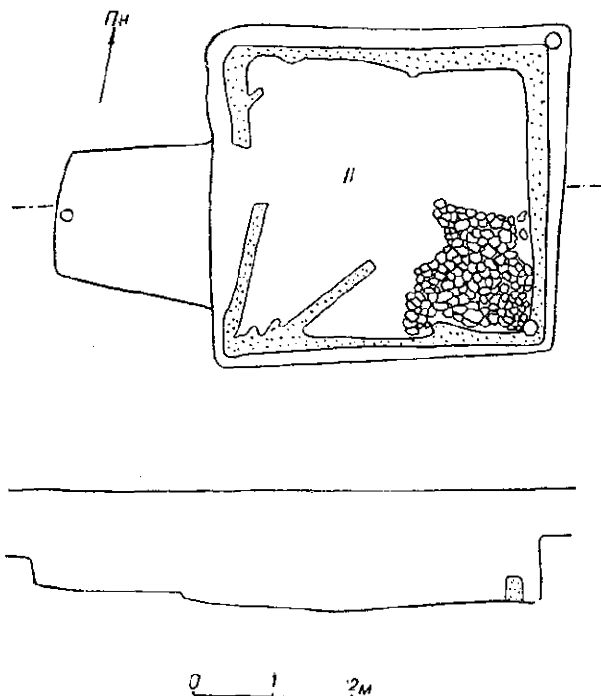

Рис. 6. План та розріз напівземляного житла XI ст. (№ 2).

напівземлянок і одна землянка⁸⁹. З них чотири напівземлянки були житлами. Два повністю розкопаних житла ($2,5 \times 3,3$ м і $3 \times 4,6$ м) у плані являють собою досить видовжений прямокутник (рис. 4, 7). Глибина жител незначна — 40—50 см (три житла) і 80 см (одне житло). В одній напівземлянці добре збереглася глинобитна піч з півсферичним склепінням і залишками димоходу у вигляді глиняної труби⁹⁰ № 3, 22А, 23А, 24А, 26, 37.

⁹⁰ Даних про наявність димоходів у печах древньоруських жител майже немає. Деякі дослідники вважають, що в цей період димоходів взагалі не було (А. Л. Монгайт, Старая Рязань, МИА, № 49, 1955, стор. 68). Однак наявність димоходів, складених з цегли, була зафіксована Б. О. Рибаківим на Вщизькому городищі. Димоходи у вигляді глиняної труби були виявлені останнім часом Е. А. Рикманом на городищі Костешти в Молдавії (див. Б. А. Рыбаков, Раскопки во Вщиже в 1948—49 гг., КСИМК, 38, 1951, стор. 41; Э. А. Рикман, Археологические работы в 1954 г. на городище у с. Костешты, Известия Молдавского филиала АН СССР, № 5 (25), 1955, стор. 98).

діаметром 16 см⁹⁰. Залишки глинобитної печі були виявлені і в другому житлі. В третій напівземлянці піч була частково заглиблена в невеликій ніші, вирізаній у стінці житла (рис. 7).

У четвертому житлі основу стін глинобитної печі складали кам'яні плити (рис. 4). Серед поруйнованого склепіння цієї печі траплялись уламки, які свідчать про те, що верх печі мав вигляд прямокутної глиняної жаровні. Глинобитна піч, на якій добре збереглася

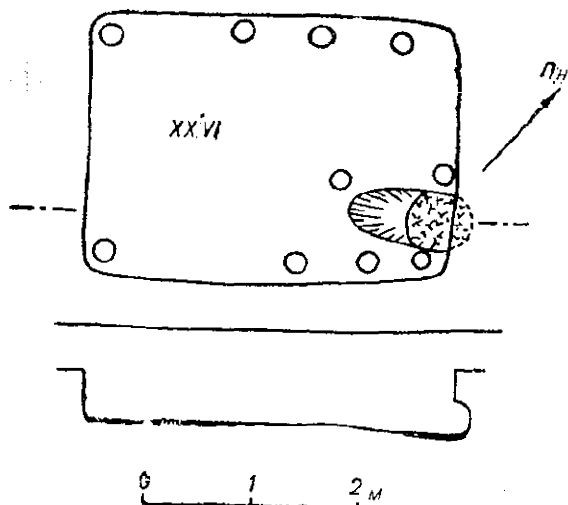

Рис. 7. План та розріз напівземляного житла XII ст. (№ 26).

аналогічна жаровня, була відкрита на Липинському городищі⁹¹. Наявність глиняних бортів по краях склепіння простежується і в печах старорязанських жител⁹². Круглі або овальні жаровні зустрічаються на печах древньоруських жител при розкопках у Білій Вежі⁹³. Жаровні, очевидно, призначалися для сушіння зерна перед переробкою його на борошно чи крупу.

У напівземлянці господарського призначення глибиною 0,6 м були простежені залишки дерев'яних стін, що мали зрубну конструкцію. Долівка в напівземлянці на площі 2×2,25 м являла собою кам'яну вимостку, скріплену глиною. Можливо, що це приміщення мало ремісниче призначення. На відстані 1 м від нього були виявлені залишки горна з крицею, залізними шлаками та вугіллям.

Землянка була заглиблена в ґрунт на 2 м.

⁹¹ М. В. Воеводский, Городища верхней Десны, КСИИМК, 24, 1949, стор. 73, 74, рис. 18.

⁹² А. Л. Монгайт, вказ. праця, стор. 67.

⁹³ М. И. Артамонов, Белая Вежа, СА, 16, 1952, стор. 52.

Довжина її 4 м, ширина 3,6 м (рис. 8). До середини поперечної стіни примикав вхідний коридор довжиною 4 м, шириною 1,1 м, подібний до входів деяких жител попереднього періоду. Вздовж стін споруди були виявлені земляні лави, обмазані зверху глиною. В кількох місцях на лавах збереглися сліди від дерев'яної обшивки. В землянці знаходилося багато фрагментованих амфор і великих посудин, що призначалися для зберігання припасів. У материковій долівці виявлено дві ями діаметром 0,5 м, глибиною 0,4—0,45 м — гнізда від круглодонних амфор. Землянка була спеціальним приміщенням для зберігання припасів. Підвищення вздовж стін могли бути зручним місцем, куди ставилася дрібніша тара⁹⁴. Землянка господарського призначення з подібним підвищенням вздовж однієї із стін була виявлена на древньоруському городищі Курган біля с. Волинцевого Сумської області⁹⁵.

Наземні житлово-господарські приміщення

Згадані вище залишки 23 наземних будівель відносяться до XII—XIII ст.

Від одного приміщення вдалося прослідити 13 ямок від стовпів. У приміщенні була виявлена яма діаметром 0,4 м, глибиною 0,2 м з гончарською глиною. Поруч з цією ямою знаходилася друга подібна яма, але без гончарської глини. Остання, очевидно, була використана в свій час гончарем. Приміщення повинно було мати господарське призначення, пов'язане з гончарством. Тут могли формувати посуд і просушувати його перед випалом.

Від наземних жител розкопано залишки 22 пічних череней. У середній частині дитинця, на ділянці 20×40 м, було виявлено 15 череней, тобто печі тут розташовувалися досить густо (на цій же ділянці було виявлено 14 напівземлякових жител, в тому числі дев'ять жител—XI ст.). На розкопаній площі черені розташовувалися парами на відстані від 2—4 до 12 м одна від одної і утворювали ніби ряди, що мали напрямок з північного сходу на південний захід. Таке розташування, очевидно, слід пов'язувати з кількома будівельними періодами, на протязі яких планування поселення не змінювалося⁹⁶.

⁹⁴ У землянці знайдено фрагментовані скляні бокали.

⁹⁵ В. И. До в ж е н о к, Розкопки біля с. Волинцевого, Сумської області, АП УРСР, III, 1952, стор. 254, 255.

⁹⁶ Про існування якого-небудь зв'язку між плануванням наземних жител і плануванням напівземлянок попереднього періоду судити важко. У восьми випадках черені печей знаходилися на заповненні жител XI ст., в двох випадках вони були виявлені на самому краю їм напівземлянок.

У деяких випадках вдалося простежити форму череней і визначити їх розміри⁹⁷. Круглі черені мали діаметр 0,7—1,25 м, в одному випадку — 1,9 м. Довжина двох прямокутних череней становила 1,8 м, ширина — 0,8 м. Одна черень мала овальну форму — 1,25×0,85 м. Більшість череней видовженої форми. В окре-

значна частина їх, очевидно, припинила існування внаслідок пожеж, про що свідчать куски звуглілих деревин, вугілля та попіль, які часто зустрічаються у верхній частині культурного шару. Іноді біля череней вдалося простежити окремі ямки від стовпів, які, ймовірно, залишались, як і в напівземлянках, основним

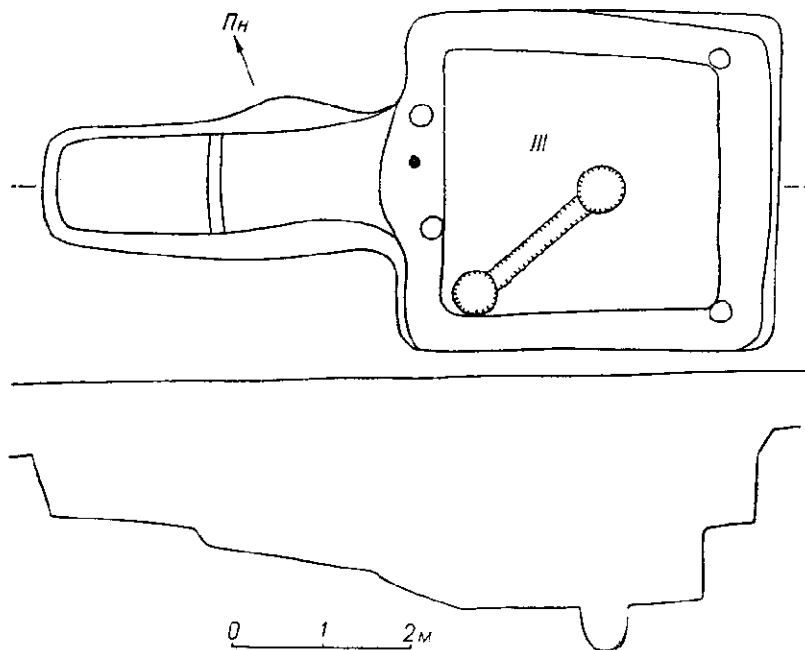

Рис. 8. План та розріз землянки для зберігання господарських припасів XII—XIII ст. (№ 3).

мих випадках по краях череней простежувались отвори від дерев'яних прутиків, які складали основу глинобитної печі. Біля деяких череней знаходилося каміння, яке, очевидно, входило до конструкції глинобитних стінок. Іноді в руїнах печей зустрічалися уламки глиняних жаровень, які походять від зруйнованих склепін. У розвалі однієї з печей було виявлено залишки димоходу, який мав форму глиняної труби діаметром 20 см.

Контури наземних жител у культурному шарі не простежуються. По аналогії з напівземлянками XII—XIII ст. можна припустити, що наземні житла мали видовжено-прямокутну форму. Судячи з розмірів череней печей, слід вважати, що житла також мали різні розміри⁹⁸.

Наземні будівлі були цілком дерев'яними.

конструктивним елементом наземних приміщень. Можливим конструктивним типом наземних будівель повинен був залишатися і зруб.

На городищі було зустрінуто залишки шести печей без череней. Судячи з розвалів цих печей, вони були складені з каміння, яке скріплювалося глиною на дерев'яному каркасі. Зверху на печах встановлювалися прямокутні жаровні. (Поперечник однієї частково реставрованої жаровні становить близько 0,7 м). Топкою в цих печах служило невелике заглиблення, влаштоване просто в чорноземі. Значні розміри цих печей і відсутність у них череней дають підставу вважати, що вони знаходилися зовні жител⁹⁹. Крім кухонного та господарського призначення ці печі могли використовуватися і для певних виробничих цілей.

⁹⁷ Розміри череней наводимо за даними щоденників і звітів І. Д. Старчука.

⁹⁸ Подібна залежність між розмірами печей і розмірами жител простежується в напівземлянках.

⁹⁹ Залишки печей, які з житлами не пов'язуються, були виявлені М. К. Каргером у 1955 р. під час розкопок в Галичі (Повідомлення автора розкопок на VIII археологічній конференції в Києві в лютому 1956 р.).

Подібні печі існували в древньому Пліснеську не тільки в XII—XIII ст., а й раніше, проте внаслідок повного руйнування від них збереглося лише розкидане каміння та кусочки печини. Ці залишки, що зустрічаються в нижній частині культурного шару, а також у заповненні ранніх напівземлянок, самі по собі ще ні про що не говорять, але заслуговують на увагу, оскільки з житлами (напівземлянковими) вони не пов'язуються. Походження їх з'ясувалося після того, як у заповненні деяких напівземлянок були виявлені уламки жаровень і великі куски печини з відбитками прутиків та плах. На підставі цих знахідок встановлюється, що надвірні печі описаного вище типу існували в древньому Пліснеську починаючи з VII—VIII ст. Знаходилися вони поза житлами на денній поверхні. Під час засипання напівземлянок потрапляли до них і руїни цих печей.

* * *

Одержані в процесі розкопок дані дозволяють твердити, що напівземлянковий тип жител існував у древньому Пліснеську на протязі VII—XIII ст., в той час як наземне житло було характерним тільки для XII—XIII ст.

Житло VII—XI ст. являло собою досить стійкий тип квадратної або незначно видовженої у плані напівземлянки, заглибленої в ґрунт нижче рівня земної поверхні на 0,9—1,2 м. Це житло обігрівало піч-кам'янка. Напівземлянкові житла XII—XIII ст. заглиблювалися в ґрунт наполовину менше, ніж житла попереднього часу. Для них стає характерною прямокутно-видовжена форма. Замість печей-кам'янок у напівземлянках і в наземних житлах будувалися в цей час глинобитні печі. Можна вважати, що зміни в характері напівземлянкових жител сталися під впливом наземних жител.

Деякі особливості хронологічного порядку простежуються і в напівземлянках VII—XI ст. Стопнова конструкція, характерна для жител IX—XI ст., у напівземлянках VII—VIII ст. майже не застосовувалася. Ямки від стовпів, що призначалися для дерев'яного кріплення печей-кам'янок, зустрічалися тільки в житлах IX—X ст. Простежується хронологічна закономірність щодо зміни розмірів напівземлянок у бік їх збільшення. В цілому котловани жител IX—X ст. перевищують площі котловани жител VII—VIII ст., а житла XI ст., в свою чергу, мають більші розміри, ніж житла IX—X ст.

Як вже відмічалось, для жител третього хронологічного періоду властива деяка різ-

номанітність. Так, у ряді напівземлянок було виявлено входи. Окремі входи, що мають вигляд коридора, нагадують собою невеличкі сіни. Існували в цей час також двокамерні напівземлянки, що складалися з житла і господарського приміщення або з двох житлових приміщень. Поряд з великими однокамерними житлами будувалися також маленькі за розмірами житла. Ці особливості, очевидно, були зумовлені як культурно-історичними так і соціально-економічними причинами. З інших особливостей жител XI ст. слід вказати на наявність прямокутних коритоподібних господарських ям.

Господарські приміщення VII—X ст. на відміну від жител мають незначну глибину, що пояснюється характером їх призначення як неопалюваних холодних приміщень. Слід вважати, що подібного типу господарські будівлі існували і в XI ст., але під час розкопок їх не вдалося виявити¹⁰⁰.

Заслугує на увагу виявлена на городищі землянка, що служила погребом для зберігання припасів. Власником подібного сховища міг бути лише представник заможної верстви населення. Досить показовим в цьому відношенні є знаходження в землянці амфори тари.

Крім приміщень, які обслуговували господарство представників феодальної верхівки, в Пліснеську існували і багаті наземні житла, що належали, очевидно, боярській знаті. На городищі знайдено 168 фрагментів керамічних будівельних плиток (у тому числі 105 полив'яних), які датуються XII—XIII ст.¹⁰¹

У древній Русі плитки застосовувалися в основному в церковному будівництві для вимощення долівки і частково стін. Однак мали вони аналогічне застосування і в цивільному будівництві, про що свідчать матеріали з розкопок древнього Білгорода і древнього Чернігова¹⁰².

На досліджуваній площі городища плитки виявлено в чотирьох місцях: в Олениному парку, на посаді, в північній і південній частинах дитинця. Ці дані свідчать про те, що плитки походять від кількох будівель, насамперед цивільних, оскільки такої насиченості культовими спорудами бути не могло. Використовува-

¹⁰⁰ Господарські будівлі цього типу були виявлені тільки в 1953—1954 рр. у пробних розкопках. Під час попередніх досліджень, які провадилися на великій площі, були виявлені лише житла, а господарських приміщень, на жаль, не знайшли.

¹⁰¹ Характеристику плиток див. у розділі про кераміку.

¹⁰² В. В. Хвойко, Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена, К., 1913, стор. 86; В. А. Богусевич, Работы Черниговской экспедиции, АИ УРСР, III, 1952, стор. 120—121.

лись фони для внутрішнього обладнання житлових наземних приміщень представників палівної верхівки суспільства.

III. ПАМ'ЯТКИ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, ЗБРОЯ ТА ПОБУТОВИЙ ІНВЕНТАР

Основним археологічним джерелом є виявлений під час розкопок речовий матеріал, що дозволяє скласти уявлення як про характер матеріальної культури древнього Пліснеська, так і про заняття його жителів.

Знаряддя сільського господарства і промислів

Основна галузь сільського господарства — орне землеробство представлена двома наральниками і одним плужним ножем (череслом). Перший наральник було знайдено в заповненні напівземлянки XI ст. (№ 2) на глибині 1,2 м, куди він потрапив з поверхні під час засипання котловану житла. Довжина наральника 16,5 см, ширина 6,5 см (рис. 9, 4).

Другий наральник довжиною 16,5 см, шириною 8,5 см було знайдено поза комплексами на глибині 0,4 м (рис. 9, 1). Чересло виявлено в шарі, що безпосередньо перекривав заповнення напівземлянки XI ст. (№ 15). Воно фрагментоване і збереглося на довжину 29 см.

Таким чином, щодо XI—XII ст. є всі підстави вважати, що жителі древнього Пліснеська застосовували два типи знарядь орного землеробства: рало, від якого походить наральник, і більш удосконалене знаряддя — плуг, до якого належить чересло.

Із знарядь збирання врожаю знайдено 2 цілих і 17 фрагментованих серпів. Один цілий серп має цілком розвинену форму і належить до типу так званих південноруських серпів. Розміри серпа: довжина леза 36 см (по прямій 27 см), довжина колодочки 10 см, найбільша ширина 3 см (рис. 9, 8). Серп знайдено у верхній частині заповнення (на глибині 0,7 м від сучасної поверхні) в напівземлянці XI ст. (№ 5). З найраніших комплексів уламки серпа було знайдено в напівземлянці IX—X ст. (№ 38).

Своєрідну форму має другий цілий серп. Лезо його вигнуте досить слабо, а коротка колодочка закінчується вушком для підвішування серпа до пояса. Біля колодочки закріплено в отворі залізний штифтик, на якому збереглася з одного боку округла пластинчаста накладка. Оригінальність штифтика в тому, що на ньому шарнірно кріпилася оправа ле-

за, яка не збереглася. Складані серпи аналогічної форми разом з багато орнаментованими кістяними оправами знайдено в Гнезно, Біскупині, Сантоці та інших древньопольських містах¹⁰³. Під час роботи лезо такого серпа звільнювалося від оправи за принципом сучасних складаних ножів. Розміри серпа: довжина леза 20,5 см (по прямій 17,5 см), ширина 1,8 см, довжина колодочки 4 см (рис. 9, 7).

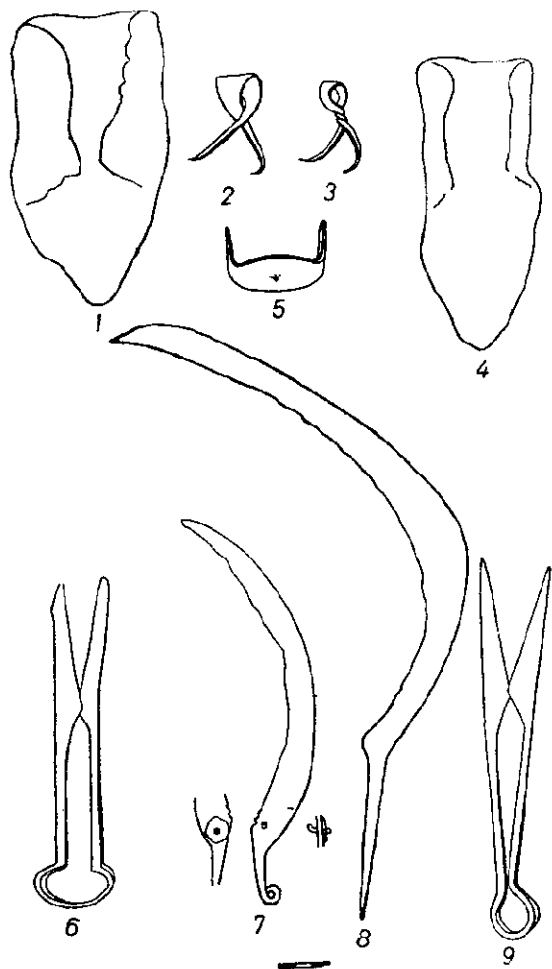

Рис. 9. Знаряддя сільського господарства та промислів з Пліснеського городища.

До останнього часу було відомо дев'ять знахідок подібних серпів (або тільки оправ). З них вісім зустрінуто на західнослов'янських землях і одну в Англії. Аналогічні серпи з Сантока і Біскупина датуються XI ст.¹⁰⁴ Опи-

¹⁰³ A. Rajewski, *Sierpy składane z okresu wczesnodziejowego, Sławia antiqua*, I, Poznań, 1948, стр. 551—559, рис. 1—4.

¹⁰⁴ Там же, стр. 558.

саний серп знайдено в заповненні напівземлянки XI ст. (№ 22) на глибині 1 м. При цьому слід враховувати, що заповнення вказаної напівземлянки було порушене пізнішим житлом (XII—XIII ст.).

Ручні жорна для розмелу зерна виготовлялися з місцевого вапняку. Мали вони звичайну для того часу форму. Всього знайдено

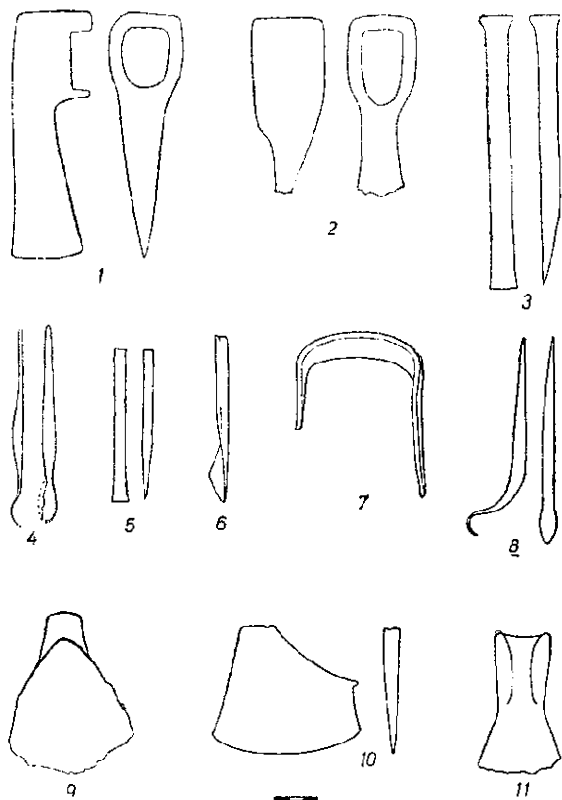

Рис. 10. Знаряддя деревообробного ремесла з Пліснеського городища.

понад 10 жорен, з яких цілими виявилось лише два екземпляри. В одному випадку жорна зустрілися в заповненні напівземлянки IX—X ст. (№ 38), в трьох випадках (у тому числі два в заповненні і одне в печі-кам'яні) в напівземлянках XI ст. (№ 5, 11, 31).

Слід відзначити, що жорна з напівземлянки IX—X ст. мають для того часу значні розміри (діаметр 46 см).

Знайдено на городищі і фрагментоване залізне окуття від дерев'яної лопати, так зване «рильце», яке використовувалося в древній Русі для обробки землі під город.

Виявлено чотири фрагментованих екземпляри знарядь сінокошу — кіс. Належать вони

до звичайного типу древньоруських кіс, що нагадують формою так звані горбуші. Знахідки кіс свідчать про стійлове утримання худоби, тобто про раціональне ведення сільського господарства.

Наявність багатих трав на луках у верхів'ях Бугу дозволяла накопичувати сіно в значних розмірах. Про заняття скотарством і його значну питому вагу в господарстві жителів Пліснеська можна судити на підставі численних знахідок кісток свійських тварин, серед яких переважають кістки великої рогатої худоби. Менше зустрілося кісток вівці, ще менше — кісток свині. Про молочний напрям тваринництва свідчать знахідки спеціальних типів посуду, а саме: глечиків, мисок-сирниць, друшляків.

Крім землеробства і скотарства жителі Пліснеська займалися мисливством. Знарядь цього промислу знайдено небагато. До них слід віднести п'ять наконечників стріл: один кістяний і чотири залізних (три так звані «зрізні» і один дворогий (рис. 12, 16, 17). Нечисленність знахідок мисливських стріл пояснюється тим, що основна їх частина губилася на місці промислу. Очевидно, використовувалися також бойові стріли, знайдені на городищі в значній кількості (рис. 12, 1—15). До знарядь мисливства належить також сулиця — залізний наконечник у формі лаврового листа із загнутим на кінці черешком, за допомогою якого він прикріплювався до деревка. Довжина наконечника 15 см (черешка — 6 см), ширина 3,2 см (рис. 12, 20).

Об'єктом полювання, як можна судити на підставі остеологічного матеріалу, були дика свиня, тур, благородний олень, козуля, бобер.

Займалися жителі Пліснеська і рибним промислом. Із знарядь рибальства знайдено шість одношипних остей (рис. 12, 19). Ость довжиною 9,5 см має для насаджування на деревко втулку (рис. 12, 18). Інші ості довжиною 14—17 см належать до звичайного типу остей із загнутим на кінці черешком¹⁰⁵.

До інвентаря рибного промислу відносяться три петлеподібні гачки для коптіння риби (рис. 9, 2, 3). Аналогічні гачки відомі з древньоруського міста Дрогичина¹⁰⁶, а також з розкопок у Москві (в шарі XII ст.)¹⁰⁷. Крім

¹⁰⁵ Черешок вставлявся загнутим кінцем у відповідний паз на деревці і потім прив'язувався до деревка просмоленою мотузкою.

¹⁰⁶ Н. П. Авенаріус, Дрогичин Надбужеский и его древности, МАР, № 4, 1890, стор. 11, рис. 10.

¹⁰⁷ М. Г. Рабинович, Раскопки в Москве в 1950 г., КСНММК, 44, 1952, стор. 119, рис. 38 (13) на стор. 117.

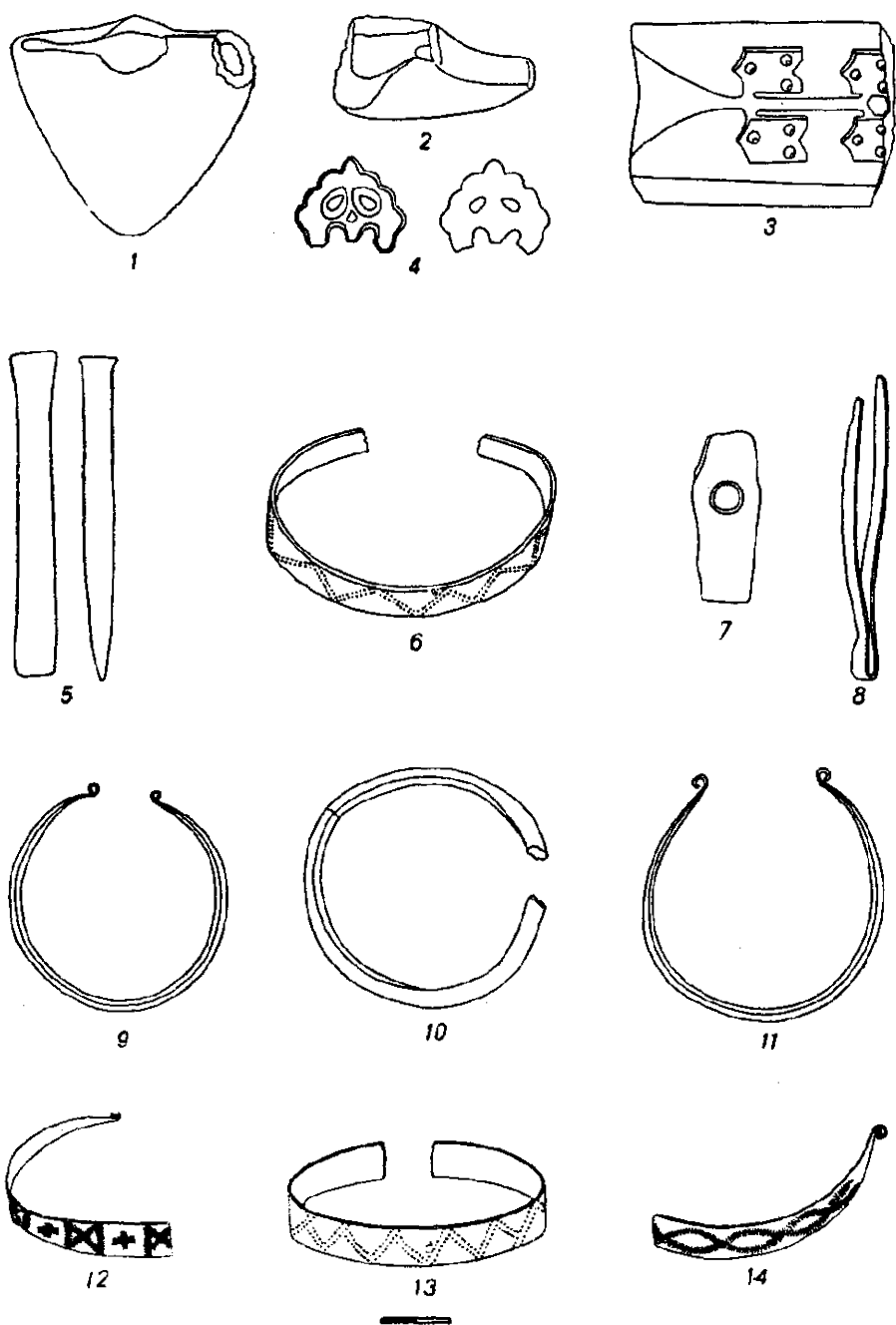

Рис. 11. Ремісничі знаряддя та ювелірні вироби з Плiснеського городища.

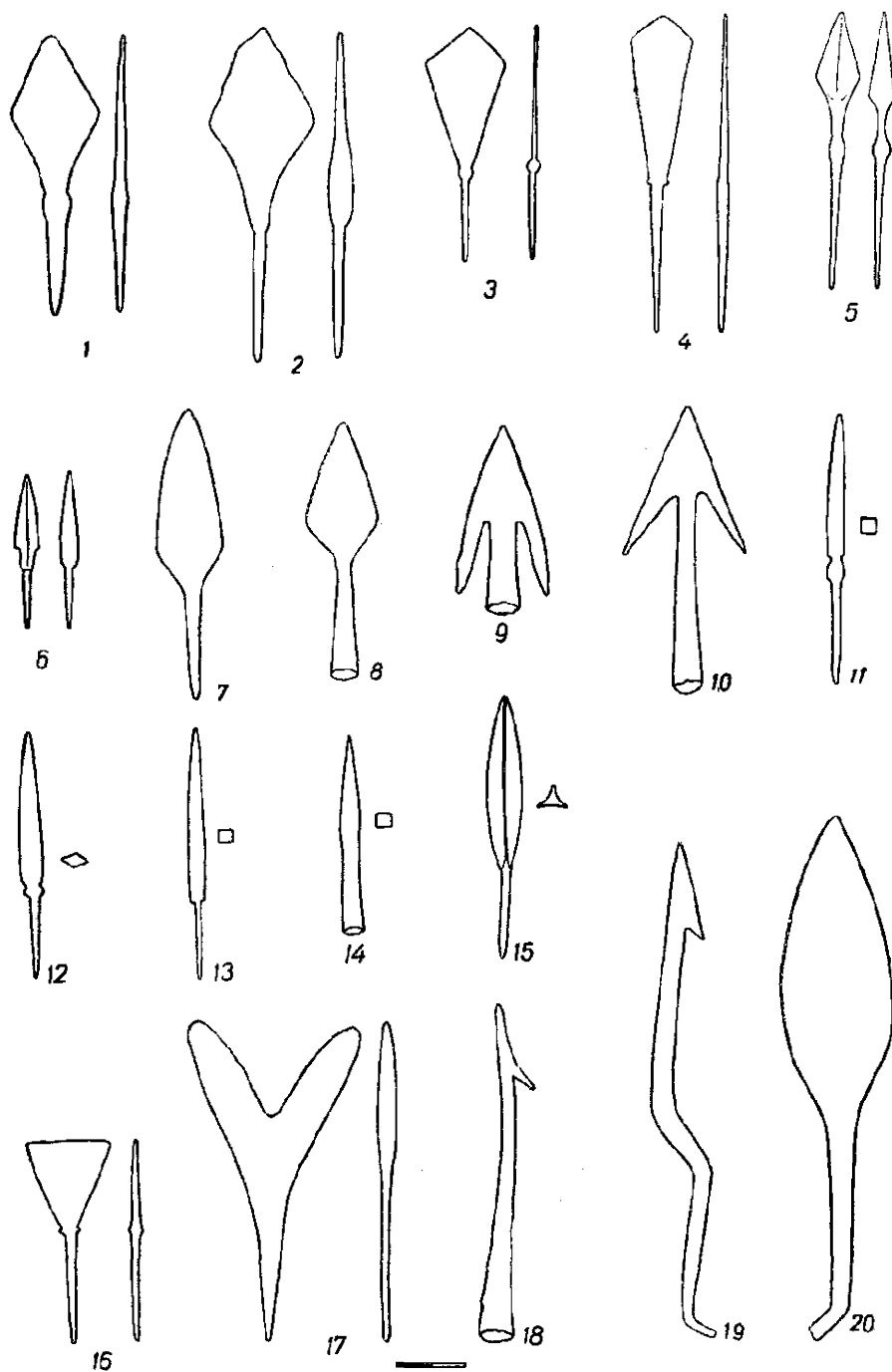

Рис. 12. Наконечники стріл та ості з Пліснеського городища.

рибальського інвентаря на городищі знайдено ще кістки та луска риби.

До пам'яток бортного промислу¹⁰⁸ відносяться так звані древолазні шипи (рис. 9, 5).

Пам'ятки ремісничої діяльності

а) Обробка заліза

На місцеву обробку заліза вказують знайдені на городищі криці, численні залізні шлаки, а також ковальсько-слюсарні інструменти.

Криці, як звичайно, трапляються дуже рідко. Відходи виробництва — залізні шлаки виявлені в культурному шарі на дитинці та на посаді майже повсюдно. Умови знаходження шлаків, на жаль, не дають відповіді на питання, чи є вони відходами ковальського виробництва, чи походять від сиродутних горнів. Особливо значне скупчення їх виявлено в трьох пунктах: на південно-східному краї дитинця, в південній і західній частинах посади. Найінтенсивніше залягання шлаків простежується в західній частині посади, на внутрішньому схилі п'ятого валу і біля його підніжжя. Тут під час оранки було відкрито скупчення залізних шлаків і сильно перепаленої глини на площі близько 150 м².

Ці дані свідчать не тільки про місцеву обробку заліза, а й дають можливість скласти уявлення про масштаби ковальського ремесла як однієї з найважливіших галузей господарської діяльності жителів Пліснеська.

З найраніших комплексів залізні шлаки знайдено в заповненні напівземлянки IX—X ст. (№ 42) і в чотирьох напівземлянках XI ст. (№ 2, 15, 19, 36). Згадані вище скупчення шлаків на дитинці і на посаді стратиграфічно датуються XII—XIII ст. Дослідниками древньоруської металургії встановлено, що одним з шляхів одержання сталі була цементация залізної криці в муфелях-горщиках¹⁰⁹.

Одна криця, що походить з муфеля-горщика, знайдена у верхній частині культурного шару на дитинці. Вона має усеченоконічну форму, тобто відповідає обрисам нижньої частини горщика, які вона набула при цементации. Подібні криці відомі з матеріалів розкопок Старої Рязані¹¹⁰.

Глиняна посуда із залізом, яке призначалося для цементации, також знайдена в металургійному горні в м. Болгарі¹¹¹.

Із знарядь обробки металу знайдено два зубила: ковальське, яке служило для гарячої рубки металу (рис. 11, 7), і слюсарне, що призначалося для холодної рубки (рис. 11, 5).

Для пробивання наскрізних отворів у різних залізних виробах ковалі і слюсарі користувалися пробійниками із сталними вістрями, яких на городищі знайдено чотири екземпляри. Значний інтерес становлять два циркулярних точила, знахідки яких на древньоруських пам'ятках трапляються дуже рідко. Точила надто спрацьовані і фрагментовані. Діаметр їх 13—14 см.

б) Пам'ятки ливарно-ювелірного ремесла

З пам'яток ливарно-ювелірного ремесла на городищі знайдено ливарну формочку, тигельки-лячки, відходи ливарного виробництва, пуансон для карбування ювелірних виробів, пінцет і матриші для тиснення прикрас.

Ливарна формочка, що призначалася для виготовлення поясних бляшок, фрагментована (рис. 11, 3). Вона має вигляд сланцевого бруска шириною 4,8 см, товщиною 2 см, який зберігся на довжину 7 см. На поверхні формочки вирізано поздовжній центральний канал з двома парними гніздами для відливання прикрас. Нижня пара гнізд частково відбита. Що ж до двох цілих гнізд, то вони нагадують прямокутник розміром 1,7×1,25 см, короткі сторони якого зламані трикутним виступом у напрямку до литка, тобто відліта бляшка формою наближалася до п'ятикутника. Два інших частково фрагментованих гнізда мають таку ж ширину і форму, але вони, очевидно, були дещо коротші. В кожному гнізді просвердлено в дні три конічні заглиблення для відливання штифтиків, за допомогою яких бляшка закріплювалася на поясі. Формочка була односторонньою. Знайдена вона на глибині 1,2 м в заповненні напівземлянки XI ст. (№ 2). Цінність формочки в тому, що вона свідчить про досить раннє вдосконалення ювелірами древнього Пліснеська техніки ремісничого виробництва. З історії ремесла відомо, що кам'яні ливарні формочки почали поширюватись лише в XI ст.¹¹² внаслідок зростання попиту на ремісничу продукцію. Якщо розглядати питання про масовість ремісничої продукції, то наша формочка становить в цьому відношенні не менший інтерес. Формочки для виготовлення чотирьох однакових виробів належать до порівняно рідких знахідок. Кам'яні ливарні формочки для виготовлення пояс-

¹⁰⁸ Див. История культуры Древней Руси, т. I. М.—Л., 1948, стор. 77.

¹⁰⁹ Б. А. Колчин, Черная металлургия и металлообработка в древней Руси, МИА, № 32, М., 1953, стор. 52, 53.

¹¹⁰ Б. А. Колчин, указ. работа, стор. 53; А. Л. Монгайт, указ. работа, стор. 99.

¹¹¹ А. М. Ефимова, Металлургические горны в городе Болгаре, КСИИМК, 38. 1951, стор. 129.

¹¹² Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М., 1948, стор. 278.

них прикрас, як нам відомо, до цього часу взагалі не зустрічалися.

Прототипом поясних бляшок, що виготовлялися в описаній ливарній формочці, є аналогічної форми бляшки, виявлені серед набору поясних прикрас в одному з поховань Шестовицького могильника (IX—X ст.)¹¹³.

Крім формочки на дитинці знайдено оригінальної форми закриті тигельки-тлячки, що призначалися одночасно як для розплавлювання металу, так і для його розливання. Тлячки мають вигляд глиняної конічної посудинки із сплюсненим у верхній частині корпусом і загнутими досередини краями стінок. Зверху, на лінії стику країв стінок, посередині, є округлий отвір для загрузки твердого металу; з одного боку влаштовано литок, з другого — невеличкий відросток для захвату тигелька кліщами. Один тигель зберігся добре (відбито відросток), інші (не менше як три) фрагментовані. Поверхня тигельків ошлакована, на багатьох фрагментах збереглися сліди застиглої бронзи. Цілий тигельок має такі розміри: висота 6,5 см, довжина (зверху) 7 см, товщина 4 см (рис. 11, 1). Інші тигельки дещо більші за розмірами.

Тигельки подібної форми — із закритим краєм і відростком — зустрічаються досить рідко. Знайдені вони на Новотроїцькому городищі¹¹⁴ (роменсько-боршевська культура).

Тигельки знайдені в смітниковій ямі, насиченій фрагментами кераміки XII—XIII ст. Разом з тигельками знаходилися бронзові шлаки, залізний пінцет (рис. 11, 8), бронзова серезка так званого київського типу (рис. 17, 23) і фрагменти бронзової позолоченої намистини. Сумісне знаходження інструментів, відходів виробництва і готової продукції дає можливість припустити, що десь поблизу існувала ливарно-ювелірна майстерня.

Знайдена матриця призначалася для штампування підвісок. Виготовлена вона з бронзи технікою лиття по восковій моделі. Форма матриці округла, з хвилястим краєм. Лицьова поверхня орнаментована чотирма овальними і одним ромбовидним заглибленнями. Матриця частково фрагментована (рис. 11, 4). Розміри її: ширина 3,2 см, висота 2,7 см, тов-

щина 0,4 см. Аналогії до прикрас, що виготовлялися на матриці, невідомі. Бронзова матриця подібної форми опублікована в збірці Ханенко (походить з Києва або Полтавщини)¹¹⁵.

в) Обробка дерева

Універсальним знаряддям обробки дерева була в древній Русі сокира¹¹⁶. Кілька таких знарядь трапилося і на городищі. Серед знахідок одна ціла сокира, від інших п'яти збереглися лише фрагменти.

Два фрагменти належали сокирам з виїмкою на корпусі і спущеним лезом. Сокири цього типу застосовувалися в теслярстві¹¹⁷. Ширина одного цілого леза 10 см (рис. 10, 10). Ціла сокира належить до типу колунів (рис. 10, 1). Знайдена вона в комплексі XII—XIII ст. (у заповненні землянки № 3 на глибині 1 м). Розміри її: довжина 17 см, ширина леза 4,7 см. Слід відзначити, що ця сокира має плаский обух¹¹⁸.

З деревообробних інструментів знайдено тесла двох типів. До першого типу належать два жельтоподібних тесла з вертикальною втулкою. Лезо першого тесла пряме (рис. 10, 11), другого — жолобчасте (рис. 10, 9). Розміри тесел: довжина 9,5 см і 11 см, ширина леза 5,5 і 8,5 см. Ці тесла застосовувалися для видовбування порожнистих дерев'яних виробів (корит, ступ, бортей тощо). До другого типу належить фрагментоване тесло з горизонтальною втулкою і пласким обухом. За формою це та ж сама сокира, лише з поперечним лезом (рис. 10, 2). Теслами цього типу крім видовбування різноманітних порожнин витесували також дошки та плахи.

В заповненні одного з жител XI ст. (№ 11) було знайдено дворучний скобель — інструмент для вистругування поверхні округлих дерев'яних виробів. Довжина леза скобеля 8 см (рис. 10, 7). На городищі знайдено п'ять доліт. Леза трьох доліт клиноподібні, двох — односторонні (рис. 10, 3, 5). Знайдено також 4 різці для виготовлення дерев'яного посуду. Три різці належать до типу фігурних (рис. 10, 4, 8), які вживалися для внутрішнього виточування. Один різець представлений стапескою для зовнішнього обточування (рис. 10, 6).

¹¹⁵ Б. И. и В. И. Ханенко, Древности Поднепровья, в. VI, табл. 37, № 552.

¹¹⁶ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, стор. 183.

¹¹⁷ Б. А. Колчин, вказ. праця, стор. 103.

¹¹⁸ В літературі помилково вважають, що в древній Русі сокири з пласким обухом були невідомі. Див. Б. А. Колчин, вказ. праця, стор. 103—104.

¹¹³ Колекції Інституту археології АН УРСР (розкопки П. Смолічева). Шестовицькі бляшки відліто ще по восковій моделі, вони орнаментовані характерним для цієї техніки лиття візерунком із заглиблених ліній.

¹¹⁴ И. И. Лапушкин, Отчет о работе Днепровского Левобережного отряда Славянской археологической экспедиции ИИМК АН СССР, 1953, рис. 63, Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

Про місцеву обробку кістки свідчать знайдені на городищі незакінчені і браковані вироби, заготовки і особливо відходи виробництва у вигляді обрізків. Всього на городищі знайдено близько 40 кістяних обрізків і півфабрикатів. З півфабрикатів найчастіше зустрічаються напівоброблені роги тварин у вигляді прямокутних або дугоподібних брусків. З незакінчених виробів знайдено наконечник стріли, дві рукоятки та трубку. До найранішого часу з незакінчених виробів належить одна рукоятка, знайдена в шарі VIII—X ст. Готових кістяних виробів на городищі знайдено близько 30 екземплярів, серед яких є речі як побутового призначення, так і зброя та предмети спорядження. Вважається, що значна частина цих речей була виготовлена на місці.

Зброя і речі воїнського спорядження

Серед кількох типів озброєння є залізний наконечник списа. Умови знаходження списа в найнижчій (непорушеній) частині культурного шару дають підставу датувати його VII—VIII ст. Наконечник дуже заіржавлений і фрагментований. Втулка діаметром 3 см збереглася на довжину 10,5 см. Листовидне лезо шириною 4 см має довжину 7 см. Кінець леза відламаний (рис. 15, 3).

З порушеного культурного шару походять два фрагменти однолезових мечей. Знайдено також одне перехрестя від меча, яке за формою відноситься до XII ст. Довжина перехрестя 17,5 см (рис. 15, 1).

Найчастіше зустрічаються залізні наконечники стріл, яких знайдено 107 екземплярів. За формою стріли можна поділити на ромбовидні, листовидні, двошипні та пірамідальні.

Ромбовидні стріли з масивним плоским лезом (рис. 12, 1, 2) датуються на городищі IX—XI ст.

У XII—XIII ст. ці стріли мали більш тонке і вузьке лезо, нижня половина якого, як правило, була видовженою (рис. 12, 3, 4). В XII—XIII ст. поширюються також ромбовидні в плані та в перерізі стріли (рис. 12, 5). На черенках ромбовидних стріл часто зустрічається потовщення, яке служило упором для древка. Листовидні наконечники трапляються рідко (рис. 12, 7, 8).

Оригінальну форму мають втулчасті наконечники з двома гострими шипами (рис. 12, 9, 10). Ці стріли представлені такою ж кількістю, як і ромбовидні. Двошипні стріли на городищах Подніпров'я зустрічаються дуже рідко. Вони були найхарактернішим типом стріл

Південно-Західної Русі. В Пліснеську ці стріли датуються XII—XIII ст.

Окрему групу становлять бронебійні стріли із стальним пірамідальним лезом, які призналися для пробивання кольчуги (рис. 12, 11—14). Стріли цього типу найчисленніші, датуються вони XII—XIII ст. Цікаво, що понад 50% цих стріл знайдено в північній частині дитинця, причому нерідко вони фрагментовані. Ці стріли, очевидно, є свідками сутичок, які мали місце в древньому Пліснеську.

Один залізний наконечник стріли належить до типу трилопатевого (рис. 12, 15). Аналогічні стріли з Угорщини і Чехословаччини датуються VII—VIII ст. Такі ж стріли знаходилися в складі Вознесенського скарбу VIII ст. (Падпоріжжя)¹¹⁹, в комплексі речей VIII ст. біля с. Тополі¹²⁰ і похованнях у Новопокровському могильнику VII—VIII ст. (Харківщина)¹²¹. Зустрілися вони також на Пастирському городищі (VII—VIII ст.)¹²².

Знайдені також виготовлені з кістки булава та два кістені (в тому числі один фрагментований). Цілий кістень має округло-видовжену форму. Довжина його 8 см, ширина 5 см, товщина 4,3 см (рис. 15, 11). Всередині, по поздовжній осі, зроблено наскрізний отвір (діаметр 6—7 мм) для залізного стержня. У верхній частині, з двох протилежних боків, вирізано на поверхні по одному жолобку, шириною 3 мм, глибиною 1,5 мм, які на вершині кістєня поєднуються з центральним отвором. Наявність жолобків вказує на те, що стержень складався з двох, очевидно перевернутих, товстих дротин, верхні кінці яких для надійного закріплення кістєня були загнуті в протилежні боки. Нижній кінець стержня повинен був мати петлю для шарнірного кріплення кістєня (за допомогою ремінця) на рукояті кістєня. Принцип шарнірного кріплення забезпечував певну амортизацію під час удару, що запобігало розтріскуванню невеликих за розмірами кістєнів. До цього ж типу належить і другий кістень, фрагментований.

Кістені були поширені в південних областях древньої Русі. Знайдені вони в Білій Вежі, Білгороді-Дністровському, на Єкімауцькому і Ленковецькому городищах, у Воїні.

¹¹⁹ В. А. Грінченко, Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі, Археологія, III, табл. II, 1, 5, 6 на стор. 44.

¹²⁰ Ю. В. Кухаренко, О некоторых археологических находках на Харьковщине, КСИИМК, 41, 1951, стор. 107, рис. 31, 6, 7 на стор. 101.

¹²¹ Ю. В. Кухаренко, Новопокровський могильник і поселення, Археологія, VI, 1952, стор. 48, табл. II, 6 на стор. 40.

¹²² М. Ю. Брайчевський, Пастирське городище, Вісник АН УРСР, 1952, № 10, стор. 72.

Кістяна булава має довжину всього 5 см, найбільший поперечник — 4,5 см. Для бойового призначення ця булава непридатна, оскільки вона має великий отвір (діаметр 1,4 см), в якому знаходилася, безсумнівно, дерев'яна рукоять. Булава прикрашена візерунком, виконаним вістрям; вона мала, очевидно, парадне призначення (рис. 15, 13).

До зброї належить також вісім кам'яних ядер, виготовлених з вапняку чи пісковика. Поверхня ядер ознак господарського використання не має. Ці ядра діаметром 7—10 см мають достатню вагу для нанесення удару за допомогою метання на значну відстань. Закинуті вони на дитинець, очевидно, ворогом. Якщо врахувати, що дитинець віддалений від зовнішньої оборонної лінії на 800 м, то необхідність застосування ворогом металевих ядер стає імовірною. Навіть на близькій відстані, наприклад, з більш доступної для ворога нижньої частини міста, обстріл дитинця з лука затруднювався тим, що та частина городища, на якій розташований дитинець, підвищується над околицною нижньою частиною на кілька десятків метрів.

Крім зброї, на городищі знайдено і спорядження воїнів-вершників: окуття колчанів, шпори, вудила, псалії.

Два залізних окуття колчанів (довжиною 12,5 і 5 см) датуються XII—XIII ст. (рис. 15, 2, 10). Аналогічні окуття існували в древній Русі і раніше (вони знайдені в дружинному похованні Х ст. в Києві)¹²³.

Знайдено також шпори: п'ять цілих і чотири частково фрагментованих екземпляри. Крім того, зустрілися ще фрагменти від 14 інших шпор. За формою шпори поділяються на три основні типи.

До першого типу належить шпора з гачкоподібними кінцями, за допомогою яких вона прикріплювалася до взуття (рис. 13, 2). Зараз відомо понад 10 шпор цього типу, виявлених, за рідкими винятками, на території Польщі¹²⁴. Подібна шпора знайдена також в с. Ріпніві¹²⁵. Шпори цього типу датуються VII—VIII ст.¹²⁶.

Другий тип представлений шпорами із закругленим шипом, профільованим біля основи, як правило, одним або двома рельєфними пружками. Кінці шпор мають по одному вушку з двома прямокутними отворами для ремінця. Одна ціла шпора цього типу залізна (рис. 13, 6), друга — бронзова (рис. 13, 4)¹²⁷. Третя частково фрагментована шпора виготовлена із заліза і щільно обмотана тонким бронзовим дротом (рис. 13, 5). Шпора з подібним оздобленням відома з Біскупіна¹²⁸. Четверта фрагментована шпора (залізна) інкрустована із зовнішнього боку сріблом. У місцях, де срібло осипалося, помітні на поверхні навскісні насічки, в яких воно закріплювалося.

Найчисленніші шпори третього типу завжди зігнуті в профілі. Шипи їх, що закінчуються пірамідальним вістрям або вістрям на кулястому потовщенні, відігнуті вниз. Кінці цих шпор відігнуті вверх (рис. 13, 1, 3, 7). Шпори цього типу мають вушка не тільки з прямокутними, але й з округлими отворами. Деякі вушка утворені пластинкою, закріпленою зсередини на двох штифтиках (рис. 13, 8). На одній шпорі залишилася срібна інкрустація. Друга шпора (фрагментована) позолочена амальгамою. На відміну від інших ця шпора стальна і найбільш майстерно оздоблена (рис. 13, 3). Шпори третього типу характерні для пізнього періоду Київської Русі (XII—XIII ст.). Знайдені вони в Колодяжині, Райках, Гродно, Вишгороді та інших пунктах. На території Польщі подібні шпори також датуються XII—XIII ст.¹²⁹ Шпори другого типу (з прямим профілем) належать до більш раннього часу. Типологічно вони становлять ніби проміжну ланку між шпорами першого і третього типів. Аналогії до шпор другого типу відомі з Біскупіна (верхня хронологічна межа шпор цього типу визначається кінцем XI — початком XII ст.) і з Вавеля (Польща)¹³⁰. В Біскупіні знайдено також шпору, яка займає проміжне місце між шпорами першого і другого типів. Ця шпора має вже форму і розміри шпор другого типу, шип її профільовано рельєфними пружками, однак кінці на

¹²³ М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, 1950, стор. 87, рис. 64 на стор. 90 (верхній ряд, 13-й рисунок справа).

¹²⁴ A. Rajewski, Gród staropolski na półwyspie jeziora biskupińskiego, 36. Gród prastawianski w Biskupinie w powiecie Znińskim, Poznań, 1938, стор. 86.

¹²⁵ Ю. М. Захарук і О. О. Ратич, Слов'янське населення біля с. Ріпнів, АП УРСР, V, 1955, стор. 41, табл. I, рис. 6.

¹²⁶ A. Rajewski, вказ. праця, стор. 86; Jan Žak, O chronologii ostróg o zaczepach haczykowoło zagiętych do wewnątrz z Biskupina pow. Znin, Wiadomości archeologiczne, XX, 3, 1954, стор. 278, табл. XXVI, рис. d, h.

¹²⁷ Бронзові шпори на древньоруських пам'ятках зустрічаються дуже рідко. Фрагмент шпори, виготовленої з бронзи, знайдено при розкопках у Гродно (Ф. Д. Гуревич, Из истории раннего Гродно, СА, XV, 1951, стор. 91, рис. 8, 4).

¹²⁸ A. Rajewski, вказ. праця, табл. IXVII, 6.

¹²⁹ Zofia Hilczekówna, Ostrogi polskie z X—XIII wieku, Poznań, 1956, стор. 144, рис. III, IV, V.

¹³⁰ A. Rajewski, вказ. праця, табл. LXVII, 5, 6; A. Żaki, Sprawozdanie z prac archeologicznych na Wawelu w 1954 roku, Sprawozdania archeologiczne, II, Wrocław, 1956, стор. 101, рис. 2.

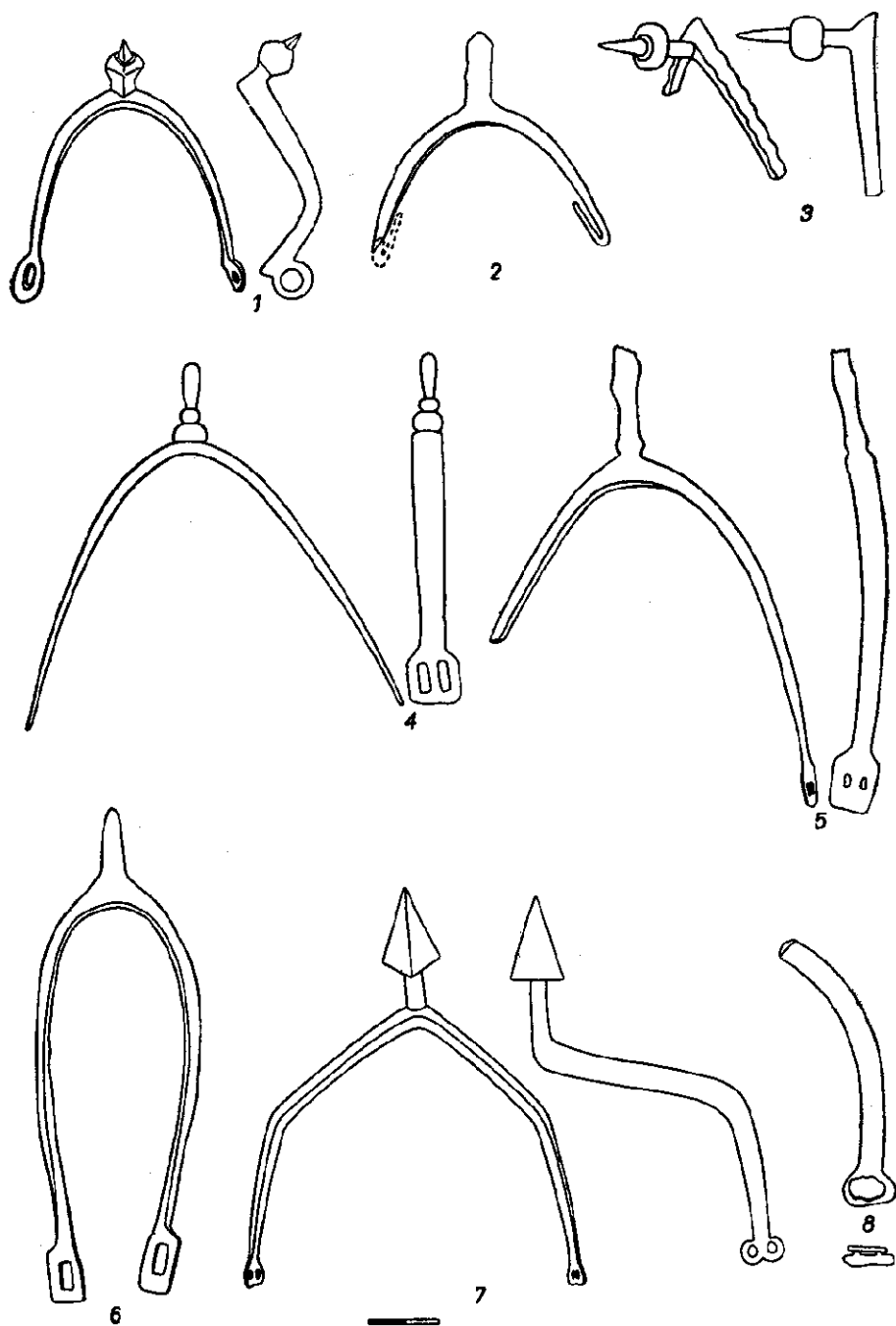

Рис. 13. Шпори з Плїснєського городища.

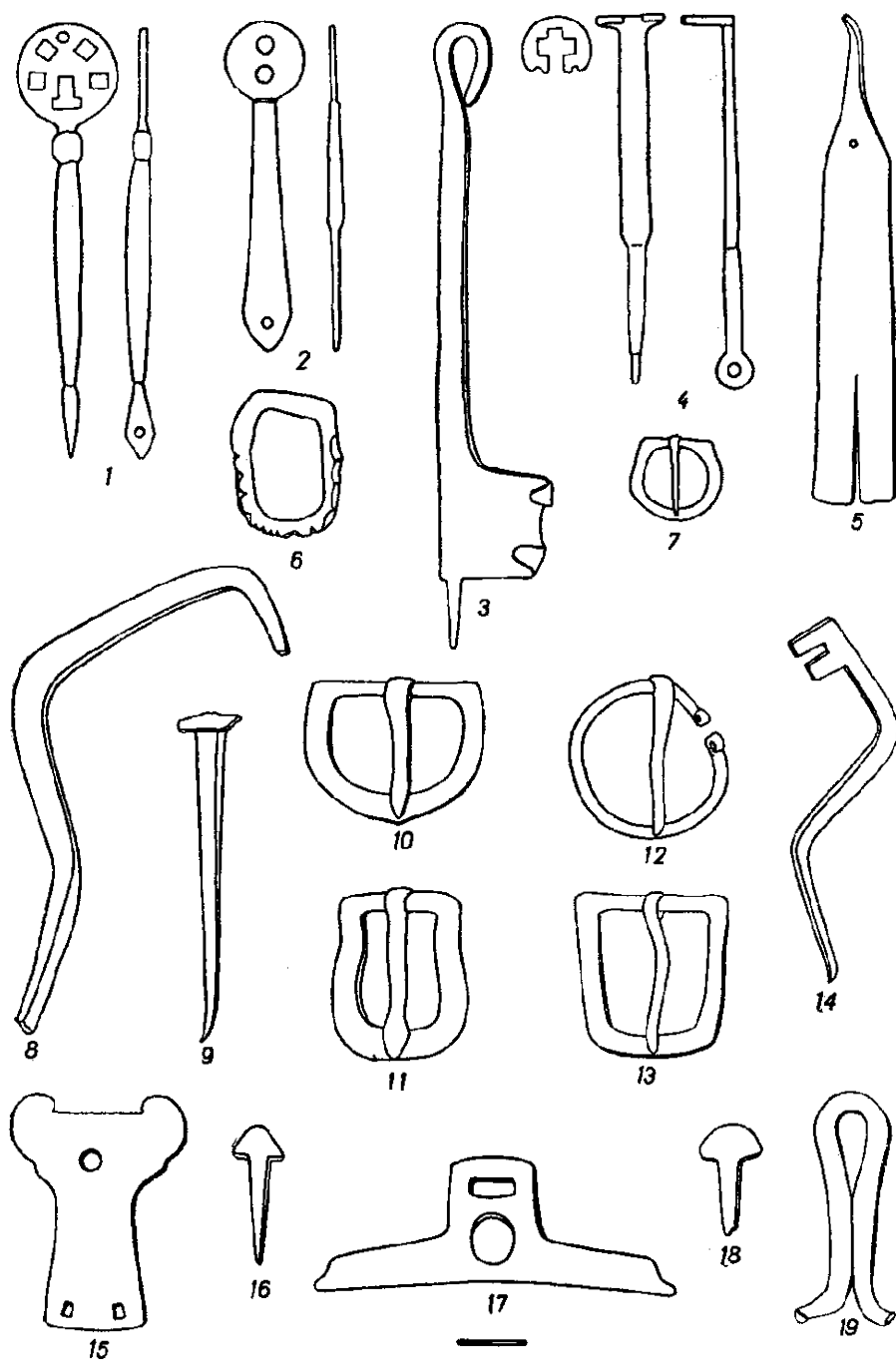

Рис. 14. Залізні побутові речі з Пліснеського городища.

ній ще гачкоподібні¹³¹. Найпізніші з цих шпор дослідники відносять до першої половини X ст.¹³² Існування шпор другого типу, таким чином, можна обмежити періодом від другої половини X ст. до кінця XI—початку XII ст.

Псалії поділяються на три типи. До першого типу належать три цілі псалії і одна фрагментована. Вони мають форму круглого залізного стержня з потовщеннями на кінцях і двома прямокутними отворами посередині. Дві псалії прикрашено парними рельєфними пружками (рис. 15, 5)¹³³. Аналогічні псалії на території Угорщини були відомі починаючи з X ст. (датуються так званим часом завоювання країни)¹³⁴. Подібні псалії відомі також з новгородських, стародавніх і володимирських курганів¹³⁵. Цікаво, що псалії подібного типу були поширені серед кочовиків ще в I тис. до н. е.¹³⁶

Псалії другого типу (два екземпляри) кістяні. Вони мають форму видовженої трапецеєвидної пластинки з фігурними краями і овальним отвором посередині (рис. 15, 4). Одну з псалій орнаментовано з одного боку крапкоподібними заглибленнями. Кістяні псалії подібного типу знайдено на горі Киселівці з Києві¹³⁷, у Старій Ладозі¹³⁸, в похованні вершника біля Любеча¹³⁹.

Псалія третього типу, також кістяна, складалася з двох частин. Збереглася верхня половина псалії, що має форму шиї та голови

коня. Напіввідкриту лашу прикрашено насічками, які імітують зуби. Псалію орнаментовано з одного боку диркульними вічками, по два вічка нанесено з обох боків на голові (рис. 15, 9). Нижня частина псалії закінчується шипом з наскрізним отвором, за допомогою якого псалія закріплювалась у відповідному гнізді на кільці вуздечки. Відсутня друга частина псалії повинна була закріплюватися таким же способом на кільці знизу. Псалію аналогічної конструкції, але відлиту з бронзи та із зображенням голови лося, зустрінуто в похованні X ст. на території Угорщини. Нижня половина псалії імітує хвіст птаха¹⁴⁰. Цього ж типу бронзову псалію знайдено в похованні IX—X ст. біля Старої Ладogi. Верхній кінець псалії зображає голову коня, нижній імітує хвіст птаха¹⁴¹.

Побутові речі

а) Залізний інвентар

З речей побутового призначення на городищі виявлено понад 40 цілих та фрагментованих залізних ключів, які можна поділити на чотири типи.

Найчисленнішу групу (25 екземплярів) становлять колінчасті ключі від дерев'яних замків-засувів (рис. 14, 8, 14). Ключі цього типу відомі на східнослов'янських землях починаючи з середини I тис. до н. е. Вони були значно поширені в добу Київської Русі і існують у ряді місць ще й тепер¹⁴².

Ключі другого і третього типів (сім екземплярів) походять від висячих циліндричних замків.

Ключі другого типу (чотири екземпляри) походять від замків, які мали щілину для відмикання на великому циліндрі збоку (рис. 14, 1, 2). Ключі третього типу, з відігнутих шитком, призначалися для відмикання замків з щілиною на денці великого циліндра (рис. 14, 4). На городищі знайдено понад 15 уламків і самих циліндричних замків, але погана збереженість їх не дає можливості визначити, до якого типу вони належать. Циліндричні замки першого типу (з бічною щілиною), як результат удосконалення кубічних замків, з'явилися в XI ст.¹⁴³ В цей час вони вже були і в

¹³¹ A. Rajewski, вказ. праця, табл. LXVII, 3.

¹³² Jan Žak, вказ. праця, стор. 278, табл. XXVI, «1»

¹³³ В отворах закріплювалась скоба (подібно до дужки сучасного висячого замка), яка обмежувала вертикальне пересування псалії, що була закріплена у відповідному отворі на вузликах (див. Archaeologia Hungarica, Folia archaeologica, III—IV, Budapest, 1941, табл. II, 1 на стор. 217).

¹³⁴ Archaeologia Hungarica. Folia archaeologica, III—IV, 1941, табл. II, рис. 1.

¹³⁵ Б. А. Колчин, вказ. праця, стор. 167, рис. 142 (нижній); Н. Е. Бранденбург, Курганы Южного Приладожья, МАР, 18, 1895, табл. XIII, V, стор. 83; А. А. Спицын, Владимирские курганы, ИАК, в. 15, СПб., 1905, стор. 133, рис. 64. На цих псаліях отворів немає. (На них скоба наглухо приварена до стержня). Немає також на кінцях цих псалій і потовщень.

¹³⁶ Аналогічну псалію знайдено в похованні скифського царя, дослідженому О. І. Теренським у 1954 р. в Мелітополі (колекції ІА АН УРСР). Подібну псалію, але бронзову, було зустрінуто в одному з поховань першої половини I тис. до н. е. на території Чехословаччини (див. Památky archeologické, VI—VIII, 1939, стор. 70, рис. 11, № 22).

¹³⁷ А. М. Шовкопляс, Некоторые данные о костерезном ремесле в древнем Киеве, КСИА, в. III, 1954, стор. 31, табл. II, рис. 20.

¹³⁸ В. И. Равдоникас, Старая Ладога, СА, XI, рис. на стор. 46.

¹³⁹ А. Спицын, Венгерские вещи X века в России, ИАК, 53, 1914, стор. 109, рис. 2.

¹⁴⁰ Див. Archaeologia Hungarica, XXI, Budapest, 1937, стор. 97, LXXXIV, 17; LXXXII, 2a, 2e, LXXXVII, 1.

¹⁴¹ С. П. Орлов, Сопки волховского типа около Старой Ладogi, СА, XXII, М., 1955, стор. 200, рис. 13.

¹⁴² В. М. Соловйова, Засувний замок древньоруського житла, Археологія, VII, 1952, стор. 182—183.

¹⁴³ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, стор. 222—223; Р. Л. Розенфельд, Русские замки домогильского времени, КСНММК, 49, 1953, стор. 36.

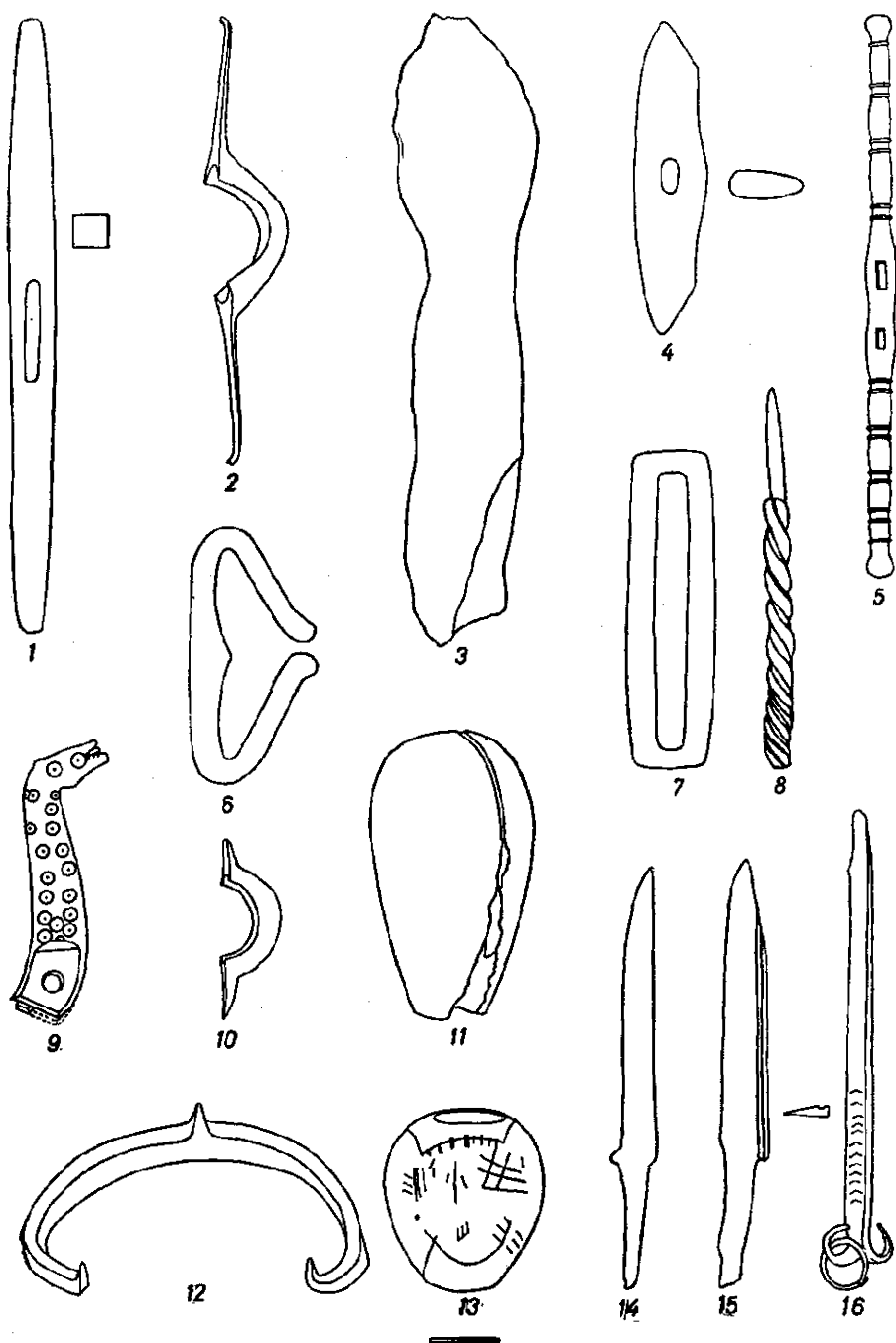

Рис. 15. Зброя, предмети кінського спорядження та побутові речі з Плiснеського городища.

Пліснеську (корпус циліндричного замка знайдено в напівземлянці № 19 XI ст.). Замки другого типу, як результат удосконалення замків першого типу, були поширені в древній Русі в XII—XIII ст.¹⁴⁴

Ключі четвертого типу (10 екземплярів) формою дуже подібні до сучасних поворотних ключів (рис. 14, 3). На питання про те, до якого типу замків належали ці ключі, в літературі висловлено кілька припущень. Б. О. Рыбаков вважає, що такі ключі походять від висячих замків сучасного типу.¹⁴⁵ Б. О. Колчин ототожнює їх з типом ключів від металевих врізних замків.¹⁴⁶ Р. Л. Розенфельд вважає, що подібні ключі відносилися до дерев'яних замків-засувів.¹⁴⁷ Останнє міркування слід визнати найвірогіднішим. Знахідки тільки самих ключів свідчать про те, що замки були дерев'яними і не збереглися. На городищі ці ключі зустрічаються тільки у верхній частині культиурного шару (XII—XIII ст.).

Крім ключів на городищі знайдено дев'ять фрагментованих залізних пластин з одним поздовжнім розрізом, отвором для гвіздка і невеликим крючком на кінці (рис. 14, 5). Б. О. Колчин вважає в цих пластинах пружини від дерев'яних засувних замків, до яких належать ключі описаного вище першого типу.¹⁴⁸ Р. Л. Розенфельд схильний пов'язувати ці пружини з дерев'яними засувними замками, до яких належать ключі четвертого з описаних вище типів.¹⁴⁹ На городищі вказані пружини зустрічаються поблизу залишків печей від наземних жител XII—XIII ст., тобто хронологічно вони пов'язуються з ключами найпізнішого четвертого типу.

Найчисленнішу групу залізних виробів, які зустрічаються на древньоруських пам'ятках, становлять ножі. На городищі їх знайдено 364 цілих та фрагментованих екземпляри звичайної для того часу форми (рис. 15, 14). Слід вказати, що леза деяких ножів мають значні розміри (довжина 22 см, ширина 2,2 см, товщина біля спинки 0,5 см). Деякі з них, очевидно, застосовувались як бойові, так звані захальні ножі.¹⁵⁰ Три звичайних ножі мають вздовж спинки по одному неглибокому долу (рис. 15, 15). Ножі з подібними долами вияв-

лено в Гродно.¹⁵¹ До рідкісних знахідок належать два ножі з залізними рукоятками, виготовленими разом з лезом. Рукоятка першого ножа має вигляд витого стержня (рис. 15, 8). Довжина ножа 10,5 см (в тому числі леза 3 см). Другий ніж довжиною 13 см має сплюснену рукоятку, розковану на одному кінці в невелике лезо. Рукоятка закінчується двома вушками, на одному з яких закріплене мідне кільце. З одного боку рукоятку орнаментовано нарізним узором у вигляді ялинки (рис. 15, 16). Аналогії до цього ножика відомі з древньопольського міста біля Біскупіна¹⁵² і з городища в Бонікові.¹⁵³

Ножі знайдено порівняно небагато. Три цілих екземпляри належать до звичайного типу пружинних ножів (рис. 9, 6, 9). Довжина ножів 19—22 см (лез — 8—10 см). Одні з цих ножів знайдено в напівземлянці IX—X ст. (№ 38).

Від фрагментованих ножів походить п'ять лез. Цікаво, що деякі з них мають по різьбленому краю скоси. Заслугує на увагу одне невелике лезо довжиною всього 4,5 см.

Пружинні ножі використовувались як для стрижки овець, так і для інших господарських цілей. Деякі з них, зокрема мініатюрні, мали застосовуватися і в туалеті.

Численну групу знахідок становлять залізни козані цвяхи (272 цілих та фрагментованих екземпляри). Цвяхи в перерізі квадратні, рідше прямокутні, довжина їх 8—11 см. Вони мають квадратну, рідше многокутну головку значних розмірів — 1,8—2 см в поперечнику (рис. 14, 9). Стандартність цвяхів свідчить про те, що виготовлені вони спеціалізованими ковалями-гвіздочниками. Костилі, тобто цвяхи із загнутим кінцем, трапляються на городищі дуже рідко. Характерно, що цвяхи датуються лише XII—XIII ст. Походять вони, судячи за їх знахідками, з наземних жител.

Знайдено 10 екземплярів коротких (3—4 см) прямокутних у перерізі цвяхів з вертикальною головою півкруглої або трикутної форми (рис. 14, 16, 18). Ці цвяхи подібні до сучасних ухналів, вони призначалися, можливо, для підковування коней. Кілька таких цвяхів було знайдено біля валу на південно-східному краї дитинця, де, судячи з наявності залізних шлаків, повинні були знаходитися куз-

¹⁴⁴ Б. А. Рыбаков, вказ. праця, стор. 223.

¹⁴⁵ Там же, стор. 218.

¹⁴⁶ Б. А. Колчин, вказ. праця, стор. 157, рис. 130, 2.

¹⁴⁷ Р. Л. Розенфельдт, вказ. праця, стор. 33.

¹⁴⁸ Б. А. Колчин, вказ. праця, стор. 153, рис. 124.

¹⁴⁹ Р. Л. Розенфельдт, вказ. праця, стор. 33, рис. 2, 5.

¹⁵⁰ Б. А. Колчин, вказ. праця, стор. 72.

¹⁵¹ Н. Н. Воронин, Древнее Гродно, МИА, 41, 1954, стор. 179, рис. 99, 4.

¹⁵² W. Hensel, Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej, I, Poznań, 1950, стор. 46, рис. 31.

¹⁵³ Z. Hołowińska, Wczesnośredniowieczne grodzisko w Bonikowie w powiecie Kościańskim, Poznań, 1956, стор. 16, рис. 9, «м».

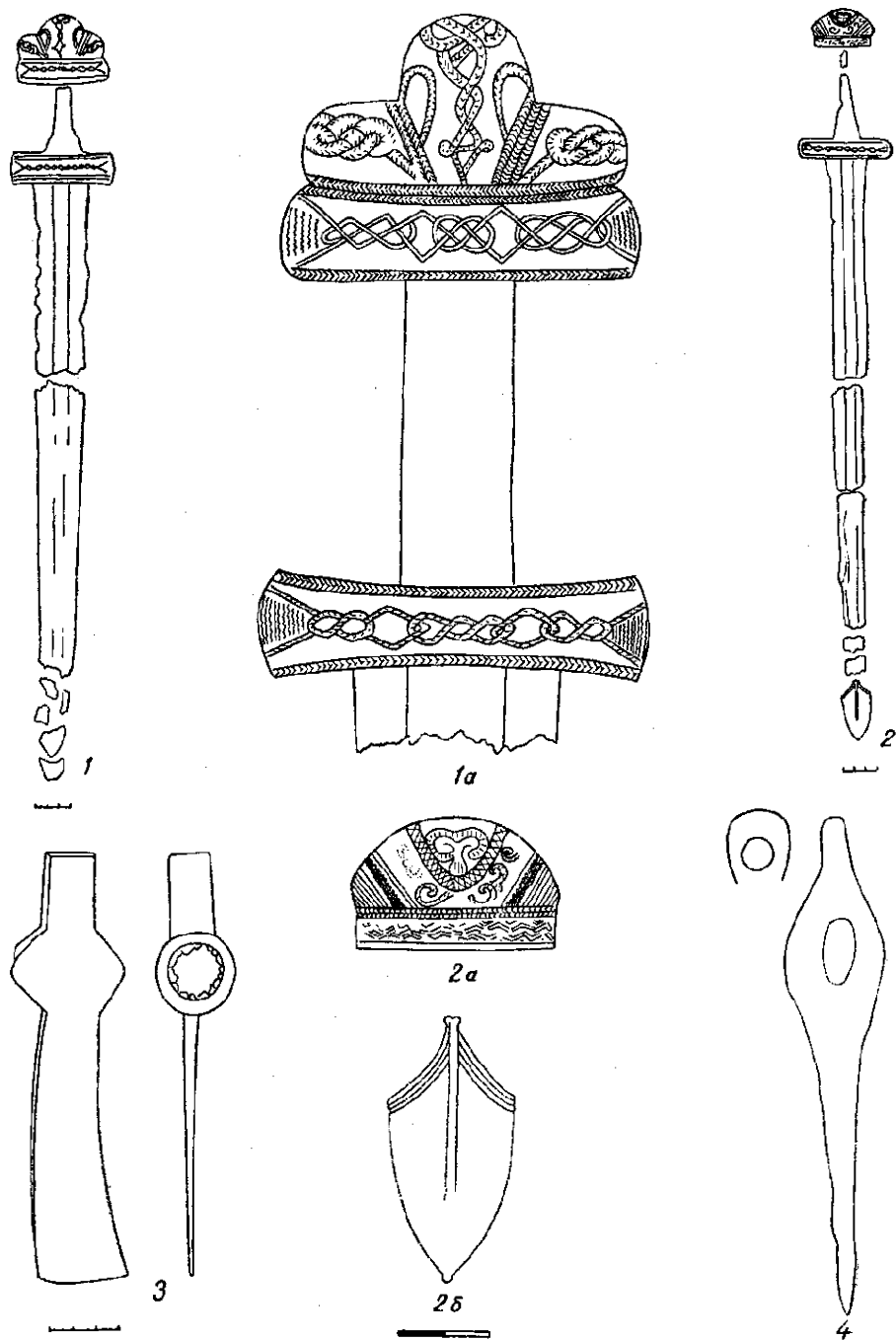

Рис. 16. Зброя з Пліснеського городища.

ні. Підковуванням коней, як відомо, займаються лише козали.

У верхній частині культурного шару знайдено кілька довгих залізних стержнів (до 20 см), здебільшого фрагментованих. На деяких з них збереглися залишки дерева. Ці стержні, очевидно, служили для кріплення дерев'яних конструкцій у наземних житлах. Звідси походить і близько 50 цілих та фрагментованих скоб, виготовлених з прямокутних у перерізі залізних пластин.

З речей домашнього вжитку слід згадати рідкісну знахідку — ковану залізну сковороду діаметром 20,5 см.

Від дерев'яних відерець походять обручі, вушка та дужки. Обручі представлені фрагментами. Вони досить вузькі (0,7—0,8 см) і бувають плоскі або зовні округлені. Вушка (15 екземплярів) належать до трьох типів (рис. 14, 15, 17, 19). Переважають пластинчасті вушка, що мають форму петлі (рис. 14, 19).

Дужки (дев'ять фрагментів) виготовлялися з круглого, чотиригранного або витого стержня.

З побутових залізних речей знайдено ще кресала, підківки для чобіт, пряжки.

З семи кресал три калачикоподібної форми (рис. 15, 6), інші прямокутні (рис. 15, 7). Обидва типи кресал були поширені в Київській Русі повсюдно. Заслугує на увагу видовжене кресало із звуженими кінцями з дірками. Аналогічне кресало знайдено в Дрогичині¹⁵⁴.

Підківки від чобіт (п'ять екземплярів) з трьома шипами для кріплення до каблука мають звичайну форму (рис. 15, 12). Подібні підківки на древньоруських городищах зустрічаються досить часто. Очевидно, вони були поширені головним чином у дружинному середовищі.

Поясні пряжки (14 екземплярів) поділяються за формою на три типи. Частіше зустрічаються пряжки півокруглої форми (вісім екземплярів) розміром 4×4,5—5 см, рідше 2,3×2,5 см (рис. 14, 7, 10). Пряжки другого типу (чотири екземпляри) прямокутні — 4×4,5 см (рис. 14, 6, 11, 13). Одна з них прикрашена по краю насічками (рис. 14, 6). Пряжки третього типу мають форму розімкненого кільця діаметром 4 см із спірально загнутими вверху кінцями (рис. 14, 12). Пряжки цього типу були поширені в північно-західних областях — у Прибалтиці і особливо на території Володимиро-Суздальської Русі. Побутування їх характерно для XI—XIII ст., хоч

відомі вони і в більш ранній час (починаючи з IX ст.)¹⁵⁵. З найраніших комплексів одна пряжка другого типу (прямокутна) виявлена в напівземлянці XI ст. № 21 (рис. 14, 11).

До речей туалету слід віднести сталений пінцет довжиною 5 см для висмикування волосин (рис. 17, 25). Ця знахідка належить до числа побутових речей представників суспільної верхівки. Гігієнічні пінцети подібної форми знайдено в древньопольських містах Гнезно і Ледногуре¹⁵⁶.

б) Вироби з кольорових та благородних металів

На городищі знайдено сім бронзових поясних пряжок, відлитої по восковій моделі. Ці пряжки на відміну від залізних нестандартні. Для них характерні невеликі розміри, ретельна обробка і багате оформлення. За формою пряжки поділяються на ліровидні, трапецієвидні, півокруглі, прямокутні і квадратні (рис. 17, 9—12, 14). Розміри найбільшої пряжки 2,9×2,7 см, найменшої — 1,5×1,5 см. Подібні пряжки були значно поширені в XI—XIII ст. на території Північно-Західної Русі.

Одна пряжка має форму розімкненого кільця із спірально загнутими вверху кінцями (рис. 17, 8). Діаметр пряжки 3,2 см¹⁵⁷. Ця пряжка тотожна залізним пряжкам описаного вище третього типу. Аналогії до неї відомі з Володимирських, Гнездовських та Гдовських курганів¹⁵⁸.

Із прикрас, що причеплювалися до намиста, знайдено чотири бронзові підвіски, які відлито по восковій моделі. Дві підвіски представлені звичайними півокруглими лунницями з двома бічними ріжками. На одній з лунниць добре простежується техніка орнаментування псевдозерню. Дрібні зерна розташовані рядами і мають не округлу форму, а прямокутну. Для одержання таких зерен ювелір накладував на поверхню заготовленої моделі валки воску і розчленовував її поперек за допомогою різця. Сліди різця на пластичному матеріалі воску збереглися дуже добре. Ширина лунниці 4,5 см, висота 3,2 см (рис. 17, 3).

Другу лунницю орнаментовано рядами валків. Ця лунниця фіксує один з етапів виготовлення моделі попередньої лунниці (тобто етап

¹⁵⁵ Х. А. Мора. Археологические работы в Эстонской ССР в 1951 и 1952 гг., КСИИМК, 55, 1954, стор. 63, рис. 19, 2 на стор. 62.

¹⁵⁶ Józef Kostrzewski, Kultura prapolska, Poznań, 1947, стор. 203, рис. 119.

¹⁵⁷ Янчок не зберігся.

¹⁵⁸ ИАК, 15, 1905, стор. 147, рис. 252; стор. 58, рис. 55; МАР, 29, СПб., табл. XXII, 3, 4.

¹⁵⁴ Н. П. Авенариус, Дрогичин Надбужский и его древности, МАР, 4, 1890, стор. 9, рис. № 3.

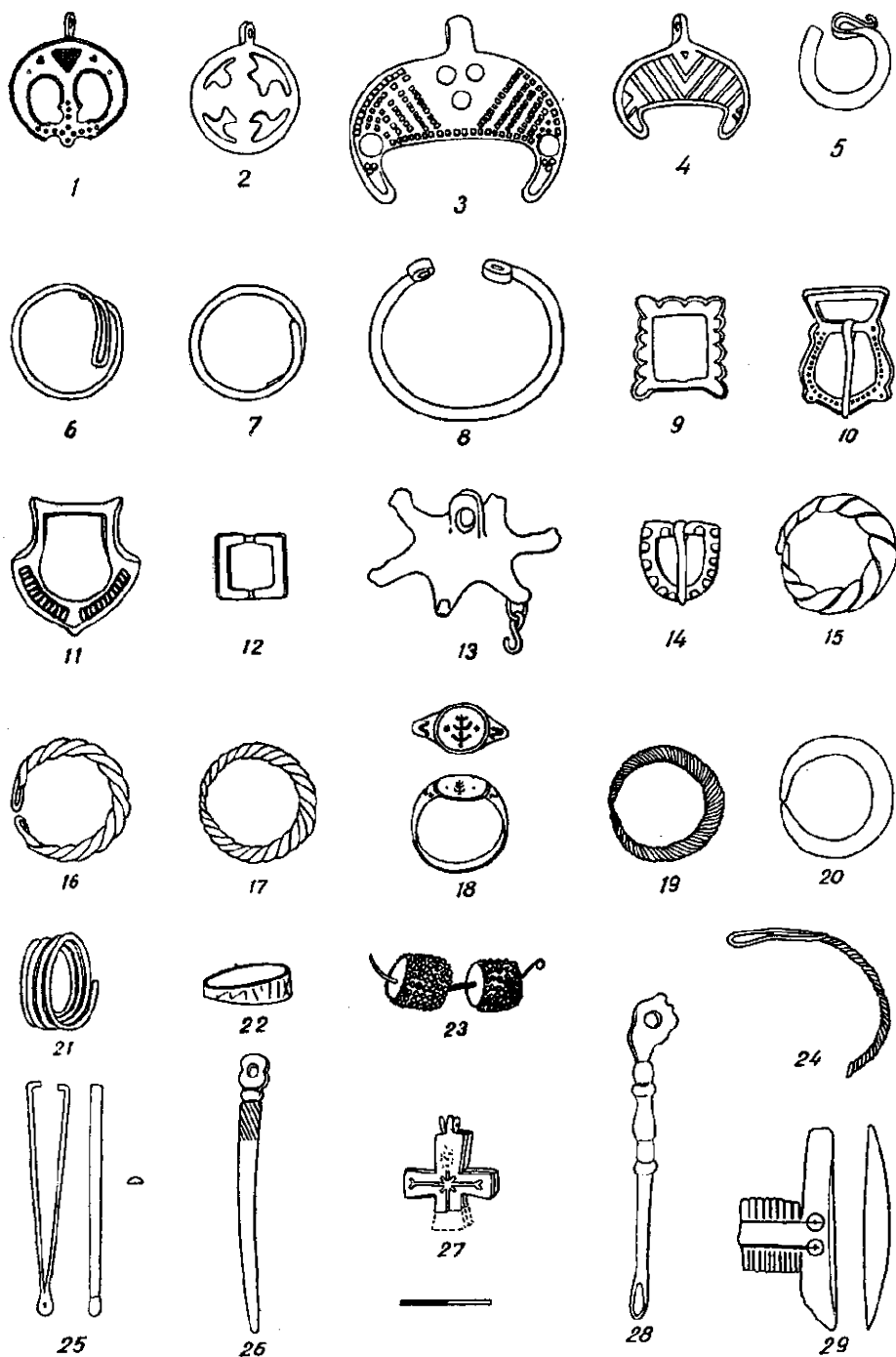

Рис. 17. Прикраси та побутові речі з Пліснеського городища.

до розчленування валків на зерна). Ширина лунниці 2,9 см, висота 2 см (рис. 17, 4).

Обидві лунниці є пізнішим наслідуванням дорогих срібних підвісок із справжньою зерню, які побутували в древній Русі в IX—X ст. Аналогії до лунниць відомі з Володимирських і Вітебських курганів¹⁵⁹. Майже тотожну першій лунниці підвіску було знайдено на території колиш. Гдовського повіту Петроградської губернії¹⁶⁰.

Третя підвіска має форму лунниці, між ріжками якої є хрестик. Підвіска прикрашена дрібною псевдозерню. Нижній кінець хрестика відломаний (рис. 17, 1). Підвіски цього типу зустрічаються на території Київської Русі повсюдно. Найранішою з датованих аналогій є підвіска з Кузнецовського городища на Дону (IX—X ст.)¹⁶¹.

Четверта підвіска має вигляд круглої рамки, всередині якої поміщено хрестик (рис. 17, 2).

Браслети представлені вісьмома фрагментованими і трьома цілими екземплярами, з яких вісім екземплярів бронзові, два мідні і один свинцевий. За формою браслети поділяються на грановані (напівокруглі або ромбовидні в перерізі), виті (з кількох дротин), округлі і пластинчасті (рис. 11, 6, 9—14; рис. 17, 24). Пластинчасті браслети (п'ять екземплярів, серед них два мідних і один свинцевий) орнаментовані зигзагом (два екземпляри), двома хвилястими лініями, які перехрещуються і утворюють візерунок із вімкнутих петель або овалів (два екземпляри), і візерунком з чергування хреста і двох вертикальних відрізків, поєднаних навхрест (один екземпляр). Орнамент виконано пунктирними або суцільними лініями (рис. 11, 6, 12, 13, 14). Один браслет, пластинчастий, знайдено в землянці XII—XIII ст., другий, ромбовидний, — на поверхні заповнення напівземлянки XI ст. (№ 19). Найраніший браслет (частково фрагментований), знайдений у нижній частині культурного шару, досить масивний і в перерізі півкруглий. На ньому на відміну від інших браслетів вушок на кінцях не було (рис. 11, 10). Пластинчасті і виті браслети були поширені на території східних і західних слов'ян. Повні аналогії до ромбовидних у перерізі браслетів відомі з Подністров'я¹⁶² і

Волині¹⁶³. Слід відзначити, що зигзагоподібна смужка, якою орнаментовано деякі браслети з Пліснеська (рис. 11, 12, 14) зустрічається також на орнаментованих ювелірних виробках з Дрогичина та його околиць¹⁶⁴.

Знайдено 12 перснів — дев'ять бронзових, два срібних і один свинцевий. Серед них є виті (з кількох дротин), округлі в перерізі і пластинчасті (рис. 17, 15—22). Оригінальної форми перстень у вигляді спірального кільця, яке зване з бронзового дроту в чотири обороти (рис. 17, 21). Подібні персні знайдено в Приладозьких курганах¹⁶⁵. На городищі знайдено один позолочений перстень з вигравірованим на щитку зображенням у вигляді знака «Рюриковичів» (рис. 17, 18)¹⁶⁶. Такий перстень міг належати представнику князівського або боярського роду.

З жіночих прикрас знайдено 13 вискових кілець, виготовлених з дроту (11 срібних і 2 бронзових). На семи кільцях кінці заходять один за одного на $\frac{1}{4}$ обороту (рис. 17, 6, 7), інші належать до так званих есovidних кілець (рис. 17, 5), що були поширені на території західних слов'ян.

З культових речей знайдено верхню підвіску від паникадила і хрестик-енколпійон. Підвіску з вушком для підвищення і шістьма бічними відростками для закріплення ланцюжків відлито з бронзи (рис. 17, 13). Одна аналогічна підвіска походить з древнього Галича, друга знайдена під час розкопок у 1957 р. древнього Воїня.

Бронзовий мініатюрний хрестик-складень (2×2 см) прикрашений з одного боку ваглицем зображенням хреста (рис. 17, 27). Зустрінуто його в комплексі XII—XIII ст. Подібний мініатюрний хрестик трапився в Дрогичині¹⁶⁷.

З речей туалету знайдені художньо оброблені бронзові ухвертка (рис. 17, 28) і шпилька (рис. 17, 26). Аналогічну шпильку і ухвертку виявлено разом з іншими речами туалету на території Польщі¹⁶⁸. Подібні шпильки відомі також з розкопок древнього Воїня.

¹⁵⁹ ИАК, 15, 1905, стор. 140, рис. 162; ИАК, 6, 1904, табл. II, рис. 8.

¹⁶⁰ ОАК за 1913—1915 гг. Пг., 1918, стор. 181, рис. 243.

¹⁶¹ МИА, 8, 1948, стор. 103.

¹⁶² Wiadomości archeologiczne, VI, 1921, стор. 93, рис. 13.

¹⁶³ М. Ю. Смішко, Дослідження пам'яток культури політ поховань в Західних областях УРСР у 1947 р., АП УРСР, III, 1952, стор. 357, табл. III, 14.

¹⁶⁴ Н. П. Авенариус, вказ. праця, МАР, 4, 1890, стор. 34, рис. 16; стор. 42, рис. 20.

¹⁶⁵ Н. Е. Брандербург, Курганы Южного Приладозья, МАР, 18, 1895, стор. 42, табл. IV, 13, 19.

¹⁶⁶ Перстень не зберігся, про нього відомо тільки по малюнку.

¹⁶⁷ Z otchłani wieku, Wrocław-Poznań, 1957, zecz. 5, стор. 287, рис. 2.

¹⁶⁸ W. Hensel, Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna, Poznań, 1952, стор. 265, рис. 254.

а) Вироби з кістки

Найчисленнішу групу кістяних виробів становлять звичайні проколки (35 екземплярів), які часто зустрічаються і на інших пам'ятках древньої Русі (особливо в роменсько-борщевській культурі).

До рідкісних знахідок належить зооморф-

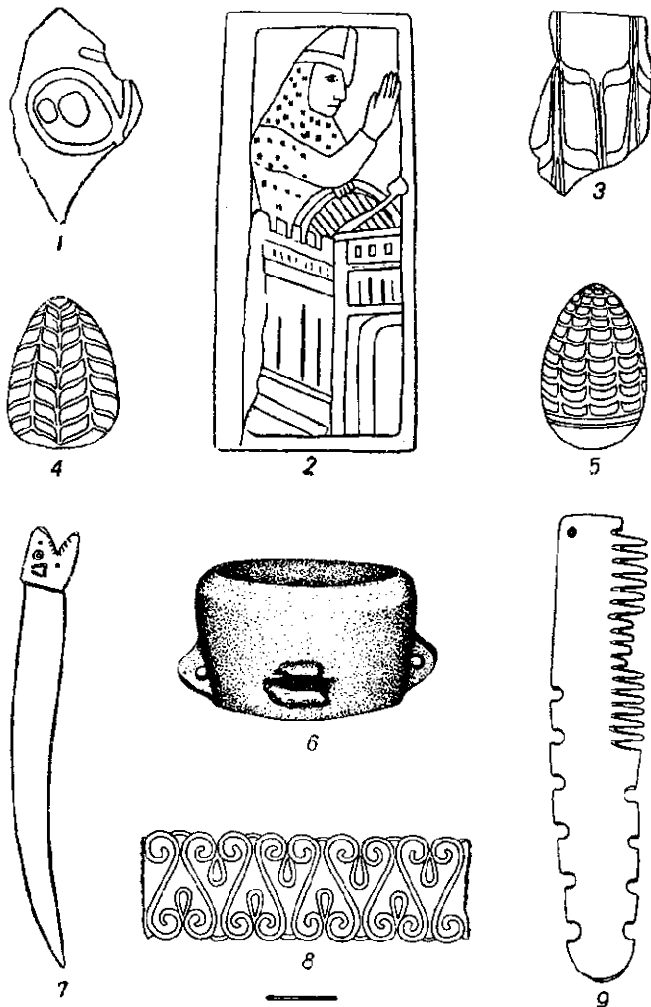

Рис. 18. Побутові речі з Пліснеського городища.

не вістря (рис. 18, 7). Подібні вироби зустрінуто в ряді місць на могильниках і поселеннях IX—XI ст. (на городищі біля с. Петрівського, Боршевському городищі, в курганах Південного Приладожжя, Шестовицькому могильнику, Гочевському городищі)¹⁶⁹. На всіх

¹⁶⁹ П. Н. Третяков, Стародавні слов'янські городища у верхній течії Верски, Археологія, I, 1947, стор. 134, рис. 6; П. П. Ефименко і П. Н. Третяков, Древнерусские поселения на Дону, МИА, 8,

цих вістрях голови тварини стилізовано по-різному, звичайно вони передані в найзагальніших рисах. Вістря з Пліснеська цікаве тим, що на ньому окремі деталі передано найбільш човно. Тулий кінець вістря найбільше нагадує зображення голови змії. Призначення цих виробів ще не з'ясоване. Можна вважати, що вони мали якесь відношення до язичеського культу.

З речей побутового призначення знайдено два уламки гребінців. Один уламок походить від двостороннього гребінця, який був орнаментований прямими лініями та циркульними вічками (рис. 17, 29). Знайдено один цілий гребінь невідомого призначення (рис. 18, 9). Він являє собою випуклу пластинку, довжиною 13 см, шириною 2—2,5 см, товщиною 6,5—5 мм, на одній половині якої з одного краю нарізано 17 рідких товстих зубів; друга половина гребеня має по краях 10 округлих вирізів. Колір нижньої поверхні вказує, що з цієї сторони до гребеня прикріплювалась якась накладка. Гребінь знайдено в напівземлянці XI ст. (№ 28). Застосовувався він, можливо, в ткацтві.

Унікальною пам'яткою образотворчого мистецтва є кістяна пластинка із зображенням рицаря, що стоїть на площадці прямокутної башти (рис. 18, 2)¹⁷⁰. Рицар у шоломі та кольчужі спирається лівою рукою на щит. Праву руку піднесено до обличчя. Поруч з щитом зображено лук. Рисунок виконано з допомогою різця. Ця пластинка була лівою половиною дверця кістяної шкатулки. Розміри пластинки: довжина 66, ширина 27, товщина 3 мм.

З інших кістяних виробів знайдено три голки, три так звані трубки для зсукування ниток та дві фрагментовані застібки-гудзики («цурки»).

г) Вироби з каменю

Вироби з каменю представлені двома групами знахідок: точильними брусками та пряслами.

1948, стор. 50, табл. IX, рис. 1; Н. Е. Бранденбург, Курганы Южного Приладожья, МАР, 18, 1895, табл. V, 5, 9; Я. Станкевич, Шестовицька археологічна експедиція 1946 р., АП УРСР, I, 1949, стор. 52, рис. 2.

¹⁷⁰ Пластинку під час війни загублено. Знайдена вона в 1940 р. на дитинці. Особливе значення пластинки як джерела для вивчення древньоруської воєнної техніки полягає в тому, що на ній зображено дерев'яну башту.

Точильних брусків, в основному фрагментованих, знайдено понад 140 екземплярів. Найчастіше вони зустрічаються в комплексах XI ст. та у верхній частині культурного шару (XII—XIII ст.).

Кам'яних прясел знайдено 133 екземпляри. За матеріалом виготовлення вони поділяються на вапнякові, пісковикові та шиферні; за формою — на зрізанобіконічні та бочкоподібні.

З 22 вапнякових прясел 13 біконічної форми. Діаметр прясел 25—32 мм, висота 17—27 мм (біконічні), 11—14 мм (бочкоподібні). Чотири прясла ретельно виточені з світло-сірого пісковику (з них три бочковидні). Діаметр прясел 18—21 мм, висота 10—12 мм. Шиферних прясел рожевого, червоного, дуже рідко сірого кольорів знайдено 107 екземплярів, з них 82 бочкоподібних і 25 біконічних. Розміри прясел від форми не залежать. Діаметр їх коливається в межах від 19 до 30 мм, висота від 8 до 18 мм¹⁷¹.

Вапнякові прясла датуються на городищі VIII—X ст. Вони в основному були поширені на території південно-західної групи східних слов'ян. Шиферні прясла датуються на городищі XI—XIII ст. Час існування прясел з пісковику визначити важче, бо лише одне з них знайдено в комплексі (в житлі № 37 XII—XIII ст.).

д) Скляні вироби

Із скляних прикрас знайдено 105 фрагментів браслетів чорного, синього, зеленого, голубого кольорів з більш-менш світлими або темними відтінками. В кількісному відношенні переважають браслети чорного кольору (понад 70%). За формою перерізу браслети поділяються на округлі та сплюснені. Округлі браслети в свою чергу поділяються на виті та гладкі, серед яких переважають виті браслети (понад 75%). На деяких округлих браслетах (25%) на основному фоні поверхні (переважно чорному) зустрічається спірально-видна обивка з жовтої вузької смужки. В двох випадках зустрінуто двоколірну обивку із поєднання білої з червоною і жовтої з червоною смужок. На сплюснених браслетах внутрішня сторона завжди плоска, зовнішня — округлена або грапчаста. Ці браслети мають в перерізі півкруглу, трикутну або трапецієвидну форму. Один із сплюснених браслетів орнаментовано зовні вузькими паралельними

смужками золотистого кольору. Із загальної кількості фрагментів сплюснених браслетів близько 20%. Обидва типи браслетів існували одночасно.

Округлі браслети — звичайна знахідка на всіх древньоруських пам'ятках, особливо в Середньому Подніпров'ї, в той час як сплюснені браслети зустрічаються значно рідше, причому вони були поширені переважно на периферії древньої Русі.

Слід вказати, що скляних браслетів на городищі виявлено порівняно небагато і знахідки їх розподіляються нерівномірно. На дитинці, наприклад, найбільше їх зустрінуто в північній частині (близько 50%). Уламки браслетів, знайдені в заповненні виявленої тут лише одної землянки XII—XIII ст. становлять близько 20% від загальної кількості.

Датування скляних браслетів в древній Русі обмежується XI — першою половиною XII ст. Однак у Пліснеську в XI ст. скляних браслетів ще не було. З'явилися вони тут лише в XII ст.

Дані про поширення скляних браслетів у Київській Русі дають можливість припустити, що в XI ст. виробництво їх зосереджувалося в одному центрі (Києві), в той час як у XII—XIII ст. таких центрів було кілька. Можна припустити, що в XII—XIII ст. місцеве виробництво скляних браслетів було налагоджене і на території Галицько-Волинського князівства.

Намистин, виготовлених із скла або скло-видної маси, знайдено мало (всього понад 10 екземплярів). Переважають круглі намистини (зелені, голубі, темно-жовті) або такі ж, але з'єднані по кілька штук разом (ясно-сірі). Знайдено одну бочкоподібну золочену намистину та одну чорну призматичну. Бочкоподібну золочену намистину зустрінуто в заповненні напівземлянки IX—X ст. (№ 8), поєднані намистини — в заповненні напівземлянки XI ст. (№ 2).

Із скляних виробів, що були власністю представників вищих верств древньоруського суспільства, знайдено шість денець і кілька стінок бокалів, які датуються на городищі XII—XIII ст.

е) Керамічні вироби

Виявлений на городищі керамічний матеріал представлений в основному глиняним посудом. Нечисленну групу знахідок становлять такі керамічні вироби, як будівельні плитки, так звані писанки київського типу та глиняні прясла.

¹⁷¹ Характерно, що ці розміри перевищують розміри шиферних прясел, які наводить Б. О. Рибаків (вказ. праця, стор. 189).

Майже весь посуд, знайдений на городищі, сформований на гончарському крузі. Ліпного посуду дуже мало.

Основна частина посуду представлена горщиками. З інших типів є корчаги, глечики, миски, миски-сирниці, накривки, сковорідки, амфори.

У хронологічному відношенні кераміка древнього Пліснеська поділяється на чотири основні періоди: VII—VIII, IX—X, XI, XII—XIII ст. ¹⁷³.

До VII—VIII ст. належать дві групи посуду. Перша група представлена горщиками з відносно низькими плічками, які нерідко надають корпусу майже біконічної форми (рис. 19, 1). Вінця, як правило, закінчуються косо зрізаним краєм, іноді незначно потовщеним. За пропорцією горщики поділяються на високі і низькі. Для більшості посудин характерні розміри звичайного кухонного горщика: діаметр вінець 12—18 см, дещо — 8—9 см, висота 17—25 см. Деякі горщики в діаметрі вінець до 30—34 см і висотою до 35—40 см використовувались як тара для зберігання припасів. Значна частина посудин орнаментована пасмами з прямих та хвилястих або одних лише хвилястих ліній. Опал посудин нерівномірний, цеглисто-рожевий. Глиняне тісто має значну домішку крупнозернистого піску. Посуд цієї групи формувалася на малорухливому гончарському крузі ¹⁷⁴.

Аналогічна кераміка, яка належить до відомого типу кераміки з Луки-Райковецької, була поширена в дофеодалний час на території сучасних західних областей УРСР. В Східній Волині і в Подніпров'ї вона зустрічається рідше. На території західних та південних слов'ян ця кераміка існувала в VII—VIII ст. ¹⁷⁵ Зустрічається вона також у похованнях цього часу на території Угорщини ¹⁷⁶. Отже, до VII—VIII ст. слід відносити існування кераміки цієї групи і на території східних

слов'ян. З найраніших речей, синхронних з керамікою цієї групи, на городищі знайдено трилопатекий наконечник стріли та шпору з гачкоподібними кінцями. Як вказувалося вище, і наконечник стріли і шпора датуються VII—VIII ст.

З керамікою описаної групи співіснувала в Пліснеську протягом незначного відрізка часу група ліпної кераміки. До неї належить всього кілька уламків, що походять не більш як від трьох-чотирьох горщиків, знайдених тільки в одному житлі (№ 40). Посудини цієї групи мали видовжені пропорції і короткі, незначно відігнуті назовні вінця. Поверхня посудин переважно бугриста. Один з горщиків був прикрашений заглибленими у вигляді неправильних хрестів (рис. 19, 5). Разом з керамікою цієї групи на долівці напівземлянки знаходилася кераміка попередньої групи, що дає підставу датувати першу VII—VIII ст. Ця кераміка займає ніби проміжне місце між так званим празьким типом посуду, поширеним у VI—VIII ст. на території західних слов'ян, та посудом типу Корчак, що був поширений у цей час на території Східної Волині.

Посудини IX—X ст. зберігають пропорції посудин першої групи VII—VIII ст. (рис. 19, 2, 3, 7). Різниця полягає в тому, що в IX—X ст. диференціація форм позначається більш чітко: широкий отвір мають тільки місткі макітроподібні горщики, в той час як видовжені горщики завжди мають меншу місткість. Всі посудини порівняно добре сформовані на гончарському крузі. Вінця їх потовщені і утворюють зовні широку манжету.

За деякими ознаками кераміка IX—X ст. поділяється на три групи. Першу групу становлять горщики з лінійним орнаментом (рис. 19, 2). На значній частині цих посудин нижня площина дещо угнута досередини, тобто формувалися вони на крузі з півсферичною підставкою ¹⁷⁷.

Друга група відрізняється від першої складом тіста. Посудини цієї групи формувалися з добре відмуденої білуватої глини з незначною домішкою дрібного піску. Ці посудини мають заглажену поверхню і дещо більш досконалу форму, краще виражені високі плічка (рис. 19, 3). Посудини третьої групи відзначаються дуже ретельною технікою формування. Вони орнаментовані хвилястими та прямими смугами (рис. 19, 7). Денця цих горщиків зрізувалися на крузі ниткою (або пучком волосся), тобто посуд цієї групи форму-

¹⁷² Докладніше про глиняний посуд див. М. П. Черв'як, Кераміка древнього Пліснеська, Археологія, XII, 1960.

¹⁷³ Відносна хронологія визначається на підставі стратиграфічних спостережень, абсолютна — за датованими аналогіями і супровідними речами.

¹⁷⁴ Кераміка цієї групи знаходилася у напівземлянках № 4, 7, 12, 13-а, 29, 34, 35, 40.

¹⁷⁵ Historica Slovaca, V (Eisnerov Sborník), Bratislava, 1947, стор. 143—144, табл. IV, 1; Slovenská archeológia, III, Bratislava, 1955, стор. 227—229, табл. I, 1; там же, IV—I, 1956, стор. 104—126, табл. XI, 5; табл. XXIX, 6; табл. XXXIV, 22; КСИИМК, 63, 1956, стор. 147, рис. 69, 1, 2, 3.

¹⁷⁶ Archaeologia Hungarica, XIX, Budapest, 1935, стор. 89, табл. XXXIX, 10; стор. 103, табл. XLII, 23.

¹⁷⁷ Кераміка цієї групи знаходилася в напівземлянках № 8, 10—12, 14—17, 20, 28, 32, 38, 39, 41, 42.

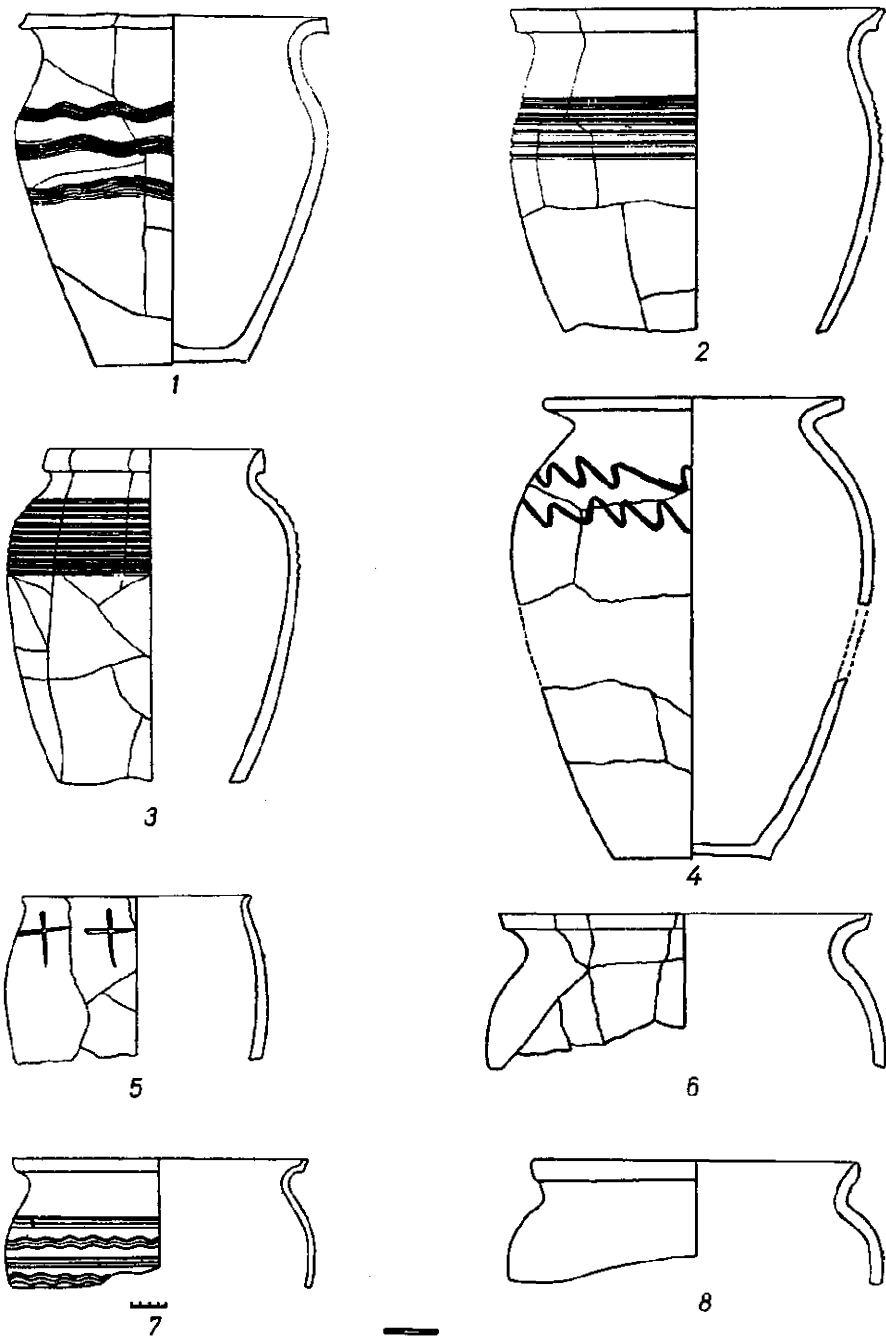

Рис. 19. Кераміка древнього Пліснеська.

вався на гончарському крузі важкого типу¹⁷⁸. Посудини другої та третьої груп зустрічаються на городищі рідко¹⁷⁹. Співіснували вони з керамікою першої групи лише в кінці побутування останньої. Оскільки кераміка першої групи становить одну лінію розвитку з гончарською керамікою VII—VIII ст., то появу її слід відносити до часу не пізніше початку IX ст. Існування цієї кераміки обмежувалося значним проміжком часу, на протязі якого площа Пліснеська, судячи з розвідкових розкопок та підйомного матеріалу, збільшилася майже в десять разів. У курганах могильника вона дуже значно поширена, але зустрічається тільки в найдревнішій частині з обрядом трупоспадення IX—X ст. За верхню хронологічну межу кераміки першої групи слід вважати кінець X ст., коли її змінюють інші керамічні групи. Більш-менш близькі аналогії до цієї кераміки виявляються на поселеннях та могильниках IX—X ст. в області Подніпров'я (Чернігів, Канів, Шестовиця, Гнездово). Подібна кераміка, що датується тим же часом, відома з розкопок на території Чехії¹⁸⁰. Найближчі аналогії до цієї кераміки виявлено розкопками останніх років на території західних областей УРСР (Рівнів).

В XI ст. поряд з горщиками існував нечисленний посуд інших типів: корчаги, глечики, миски, миски-сирниці, накривки. В цей час переважали горщики струнких форм з виразними плічками і короткими шийками, утвореними різким зломом вінець безпосередньо від плічок (рис. 19, 4). Продовжували існувати і посудини з широким отвором, але вони зустрічаються дуже рідко. В порівнянні з макітроподібними посудинами попереднього часу плічка на цих горщиках більш виразні (рис. 19, 6). Вінець на горщиках XI ст. не мають єдиної форми. Бувають вони або простими (рис. 19, 4), або потовщеними та ускладненими (рис. 19, 6)¹⁸¹. На значній частині горщиків зустрічається лінійний та хвилястий орнамент, утворений здебільшого двозубцевим вістрям. На горщиках XI ст. є багато клейм, серед яких переважають знаки у вигляді хреста, квадрата, круга. В двох випадках зустрінуто шестикутну зірку, в одному — так зва-

ний «знак Рюриковичів» у вигляді герба Володимира Святославича.

Горщики цієї групи були знайдені в окремих житлах разом з горщиками трьох попередніх груп, тобто вони з'явилися в Пліснеску десь у кінці X ст. і деякий час, приблизно до початку XI ст., співіснували з останніми. Верхньою хронологічною межею цієї кераміки слід вважати кінець XI—початок XII ст., коли її змінює інша керамічна група. До супровідних речей, які можуть датувати горщики цієї групи, належать численні прясла з рожевого шиферу, а також один трубчастий замок. Як відомо, ці речі поширюються не раніше як на початку XI ст. Типовий горщик цієї групи із скарбом першої половини XI ст. знайдено на Ланцкоронському городищі в Польщі¹⁸². Дуже подібна кераміка виявлена на ряді древньоруських городищ в районі Києва, де вона датується XI ст.¹⁸³.

В XI ст., як уже згадувалось, існували також інші типи посуду. В цей час місткі макітроподібні посудини замінюються новим видом тари — корчагами, а замість видовжених горщиків з вузьким корпусом поширюється спеціальний тип посуду — глечики. Корчаги та глечики відрізняються від горщиків більш вузьким отвором та наявністю прямих вінець, які дуже часто мають зовні два або три пружки (рис. 20, 5). Орнаментовано корчаги та глечики на зразок горщиків. Корчаги з прямими віnciaми зустрічаються на древньоруських городищах досить часто. Проте посудини з пружкованими віnciaми були поширені в основному в галицько-волинських землях. Така особливість, як пружкування вінець, вказує, безсумнівно, на існування контактів між слов'янськими та польськими гончарями.

Миски, які слід відносити до столового посуду, могли використовуватись і як накривки. Вони мають у нижній частині по одному вушку, прикріпленому до стінки у вертикальному напрямку (рис. 20, 3). Аналогії до цих мисок поки що невідомі.

Миски-сирниці з розлогими товстими стінками мають у нижній частині по одному отвору, що призначався для стікання сироватки при виготовленні сиру (рис. 20, 11). Аналогічні миски-сирниці знайдено на Боршевському городищі¹⁸⁴. Миски-сирниці з Бор-

¹⁷⁸ Див. Б. А. Рыбаков, вказ. праця, стор. 169.

¹⁷⁹ Кераміка другої групи знаходилася в напівземлянках № 8, 17, 41; третьої групи — в напівземлянках № 10, 19, 20, 22, 32, 41.

¹⁸⁰ Historica Slovaca, V, стор. 149, 151—152; рис. 14.

¹⁸¹ Горщики цієї групи знаходилися в напівземлянках № 1, 2, 5, 6, 9—11, 13, 15, 17—19, 21—24, 27, 28, 30, 31, 36, 19А, 27А.

¹⁸² Wiadomości archeologiczne, XIII, 1935, стор. 95—100, табл. XIII, 1.

¹⁸³ П. А. Рапопорт, Обстеження городищ в районі Києва у 1950 р., Археологія, VII, 1952, стор. 144, рис. 2, (нижній ряд).

¹⁸⁴ МИА, 8, стор. 36, табл. III, 7.

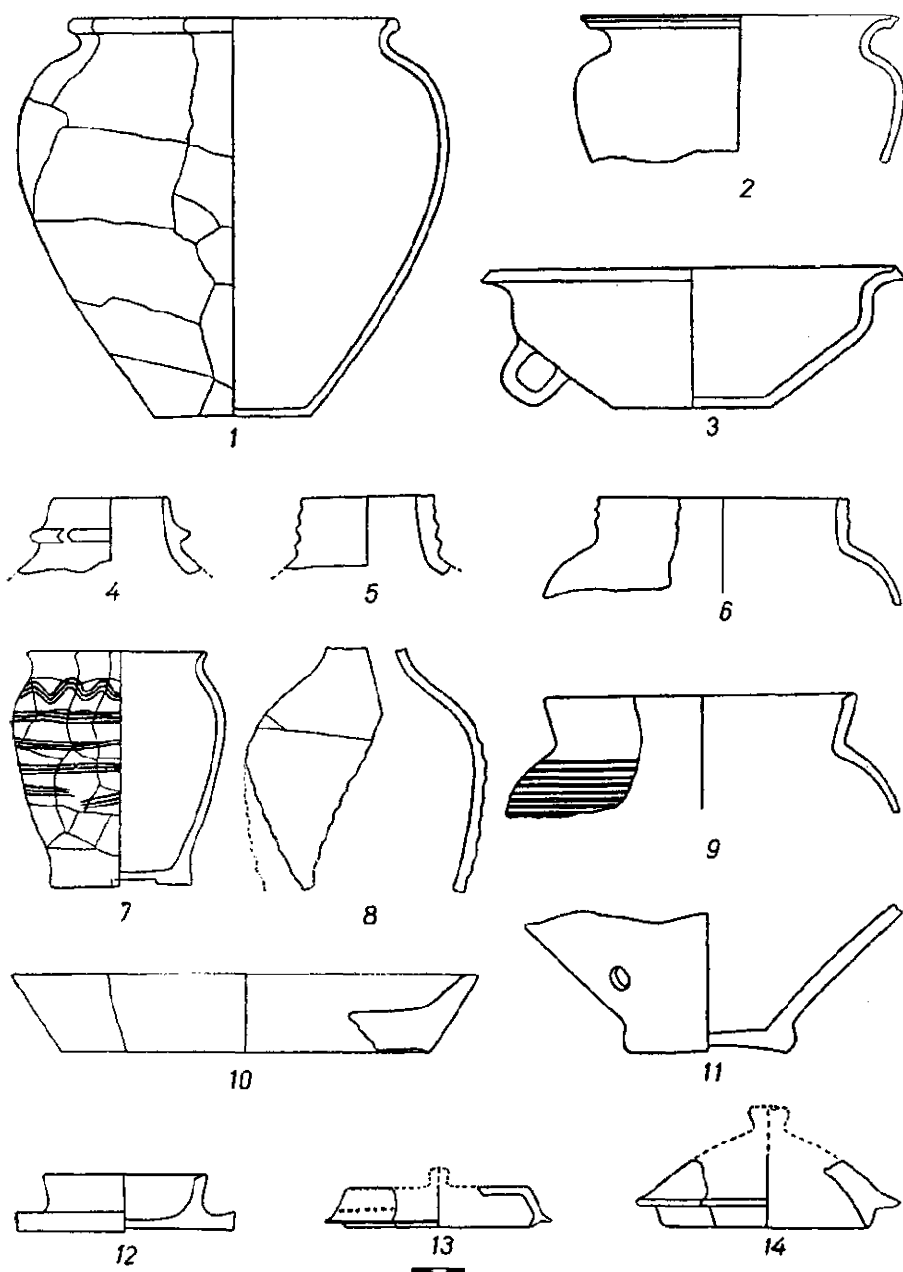

Рис. 20. Кераміка древнього Пліснеська.

шева відрізняється лише тим, що виготовлені ще не на гончарському крузі.

На кривки знайдено двох типів: півсферичні (рис. 20, 14) і циліндричні (рис. 20, 13). Накривок першого типу більше.

Сковорідки поділяються на дві групи: виготовлені від руки і сформовані на гончарському крузі (рис. 20, 10). У глиняному тісті сковорідок дуже часто зустрічається шамот.

Слід вказати на особливість посуду XI ст.: іноді його прикрашали перед опалом мазками білої мінеральної фарби.

В XI ст. продовжує існувати також дуже нечисленна група горщиків, виготовлених з добре відмуденої білуватої глини з незначною домішкою дрібного піску. Але на відміну від попереднього часу орнаменту на цих горщиках вже немає; крім того, вони набувають більш розвинутих форм (рис. 19, 8). Поряд з горщиками з цієї ж глини виготовляли деякі глечики з пружкованими вінцями¹⁸⁵.

Десь у кінці X — на початку XI ст. поряд з описаним вище посудом в Пліснеську побутовали горщики своєрідної групи (рис. 20, 7)¹⁸⁶. Ці горщики мали нерозвинуту форму. Вони прикрашалися в горизонтальному та вертикальному напрямках неохайними прямими та хвилястими смугами або відрізками смуг. Горщики цієї групи виготовлялися спочатку від руки, після чого обточувалися у верхній частині на гончарському крузі найпримітивнішої конструкції. Денця цих посудин мають на нижній площині по одному круглому заглибленню, які походять від осі гончарського круга, що стирчала над поверхнею його дошки. Аналогічні посудини, що відомі з літературі під назвою «частково гончарних», були поширені на території Польщі¹⁸⁷, зрідка трапляються вони на території Чехії¹⁸⁸.

У XII—XIII ст. поряд з горщиками продовжували існувати нечисленні посудини інших типів: корчаги, глечики, накривки. Мисок у цей час вже не було.

Горщики цього часу мають високі та широкі плічка і прямі низькі шийки з чітко профільованим вигином при переході до вінця та плічок (рис. 20, 1, 2). Горщики з видов-

женими або слабoproфільованими шийками (утвореними різним зломом вінця назовні) зустрічаються дуже рідко. Відігнуті назовні короткі вінця закінчуються зсередини незначним потовщенням, іноді — валкоподібним закругленням (рис. 20, 1). Виняток становлять кілька фрагментів горщиків з ускладненими вінцями (рис. 20, 2), які дуже подібні до ускладнених вінця горщиків попереднього часу. Висота горщиків перевищувала ширину, рідше дорівнювала їй. Кухонні горщики мали звичайні розміри (висота 20—25 см, діаметр вінця 15—18 см, ширина плічок 17—23 см, діаметр денця 8—10 см). Дуже рідко трапляються також горщики, висота яких становить 20—25 см, ширина в плічках 29 см. Можливо, що вони служили тарою. Заглиблений орнамент (лінійний та хвилястий) зустрічається дуже рідко. На багатьох посудинах збереглася біла фарба, нанесена щіточкою суцільними паралельними або навхрестними мазками. Звичайно побілювалася зовнішня частина посудини, зсередини фарбувалися тільки вінця та шийка. Іноді по білій фарбі наносили вістрям пишній лінійно-хвилястий орнамент. Поєднання білого фону із заглибленим орнаментом надавало останньому особливої виразності¹⁸⁹.

Аналогічної форми горщики були поширені в древній Русі в XII—XIII ст. повсюдно.

Накривки в XII—XIII ст. мали ті ж самі форми, що і в XI ст. Корчаги та глечики XII—XIII ст. на відміну від аналогічних посудин XI ст. здебільшого не мають на шийці пружків (рис. 20, 9).

У цей час існував також новий тип глечиків, невідомий в XI ст. Глечики цього типу мають у нижній або середній частині шийки трикутний у перерізі валок, на якому з двох протилежних боків завжди буває по одному вирізу. Валок мав задержувати шворку (або ремінець), якою перев'язували шийку для підвішування посуду на свосерідній дужці у вигляді петлі. Такі глечики були зручні для переносу (рис. 20, 4). Аналогії до них відомі з розкопок Колодзяжинського городища.

З інших типів посуду XII—XIII ст. слід вказати на мініатюрні посудинки висотою 6—9 см, які передають всі деталі звичайних горщиків. На більшості з них вінця відігнуто назовні, деякі посудинки мають прямі вінця. Призначення мініатюрних горщиків нез'ясоване. Деякі автори вбачають у них дитячі іг-

¹⁸⁵ Горщики цієї групи знаходилися в напівземлянках № 1, 18, 23, 26.

¹⁸⁶ Кераміка цієї групи знаходилася в напівземлянках № 19, 30.

¹⁸⁷ Józef Kostrzewski, вказ. праця, стор. 258, рис. 159, 2; Wiadomości archeologiczne, XVI, 1939, табл. XLIX, 1, 4, 6; L, 1, 4, 8.

¹⁸⁸ Památky archeologicke, VI—VIII, 1939, стор. 100—106; табл. X, 47; табл. IX, 30; табл. VII, 10; Jozef Poulik; Staroslovanska Morava, Praha, 1948, табл. III, 1—3.

¹⁸⁹ Горщики цієї групи знаходилися в землянці № 3, в напівземлянках № 22А, 24А, 26, 37 та на площі всіх наземних жител.

рашки або сільниці¹⁹⁰. Аналогічні горщики виявлено М. К. Каргером у житлі художника XIII ст. в Києві, у них зберігалася фарба¹⁹¹.

З інших керамічних виробів XII—XIII ст. заслуговують на увагу невеличкі мисочки циліндричної форми з виступаючими назовні краями денець (рис. 20, 12). Аналогічні мисочки досі були відомі тільки з Колодязи на¹⁹². Призначення цих виробів невідоме¹⁹³.

З привізного посуду на городищі досить часто зустрічаються фрагменти звичайних містких товстостінних амфор з округло-видовженим корпусом, вузькою шийкою і двома високими ручками. Заслужують на увагу фрагменти мініатюрної унікальної амфорки, діаметр плічок якої становить лише 13 см, а висота — приблизно 20 см (рис. 20, 8). На городищі амфори датуються XII—XIII ст.

Серед основної маси населення Київської Русі амфори поширення не мали. Більш практичною в побуті тарою були посудини з плоским дном і більш широкою шийкою — так звані корчаги. Амфори зустрічаються переважно в міських центрах, зокрема в Середньому Подніпров'ї, де вони мали попит з боку заможних верств населення. В міських умовах вони знаходили більш широке застосування і в господарстві ремісничо-торговельного люду.

Виявлені на городищі амфори свідчать про торговельні зв'язки населення древнього Пліснеська з віддаленими містами, зокрема з економічними центрами Середнього Подніпров'я або Подністров'я.

* * *

Цікаву колекцію становлять гончарські клейма, виявлені на 109 денцях посудин. Вони мають вигляд рельєфних знаків, якими гончарі мітили свою продукцію¹⁹⁴.

Клейма поділяються на п'ять груп: із зображенням хреста, квадратні, округлі, так звані знаки Рюриковичів та із зображенням інших знаків.

Клейма стають відомі на посудинах IX—X ст. До цього періоду належить одне фрагментоване клеймо у вигляді кола. Майже цілкова відсутність клейм на посуді IX—X ст. вказує на те, що вони почали поширюватися

лише в X ст. (можливо, навіть у кінці X ст.). Масова поява клейм припадає на XI ст. На посуді XII—XIII ст. клейма зустрічаються вже рідше.

Для посуду XI ст. характерні клейма із зображенням хреста і квадрата. Округлі клейма і клейма з іншими знаками трапляються як на посуді XI ст., так і на посуді XII—XIII ст. В кількісному відношенні клейма цих груп на посуді XII—XIII ст. переважають. Найскладнішу схему мають округлі клейма. Але щодо ускладненості рисунка, то особливої різниці між округлими клеймами XI ст. і округлими клеймами XII—XIII ст. немає. Вивченням клейм підтверджує положення Б. О. Рибаківа про ускладненість знаків клейм з розвитком гончарського ремесла. Наявність ускладнених клейм на більш ранніх посудинах (XI ст.), а клейм з простим рисунком на посудинах пізнішого часу (XII—XIII ст.) слід пов'язувати з фактами переривчастості в розвитку гончарського ремесла та виникненням нових генеалогічних ліній.

Інші глиняні вироби

З інших глиняних виробів знайдено 168 фрагментів плиток, серед них 106 полив'яних, які походять від багатих наземних жителів XII—XIII ст. За формою плитки поділяються на трикутні і квадратні. Визначити по окремих фрагментах кількісне співвідношення між обома формами важко, але, очевидно, трикутних плиток на городищі було в кілька десятків разів менше. Знайдено їх всього чотири екземпляри. Ці плитки мають форму рівнобедреного прикутника і поділяються за розмірами на дві групи. Дві плитки мають сторони по 13, 9 і 9 см, третя — 9,8 та приблизно 17,5 і 17,5 см (краї збереглися лише на довжину 10 см). По четвертому фрагменту встановити розміри плитки неможливо. Товщина плиток 1,8—2,4 см. Три з них мають жовту поливу, одна — зелену.

Квадратні плитки можна поділити також на дві групи. Першу групу (38 фрагментів) становлять плитки з незначно скошеною по краях лицьовою поверхнею. Скоси шириною 1,5 см утворені зрізуванням верхнього краю плиток ножом. Найбільший фрагмент має розміри 13×16 см, тобто сторони плитки були довші 16 см. На 24 фрагментах плиток цієї групи є коричнева, зелена, дуже рідко жовта полива.

Другу групу квадратних плиток становлять плитки з рівною лицьовою поверхнею. В чотирьох випадках вдалося встановити їх розміри — 16×16 см. На 43 фрагментах від плиток

¹⁹⁰ А. Л. Монгайт, Старая Рязань, МИА, 49, 1955, стор. 126.

¹⁹¹ М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, К., 1950, стор. 35, рис. 25 на стор. 37.

¹⁹² В. К. Гончаров, Работы Волинской экспедиции 1948 г., АП УРСР, III, 1952, стор. 179, табл. II, 4.

¹⁹³ Можна думати, що вони служили світильниками.

¹⁹⁴ Див. М. П. Кучера, Гончарные клейма из раскопок древнего Плеснеска, КСИИ, в. 10, 1960, стор. 118—123, рис. 1—3.

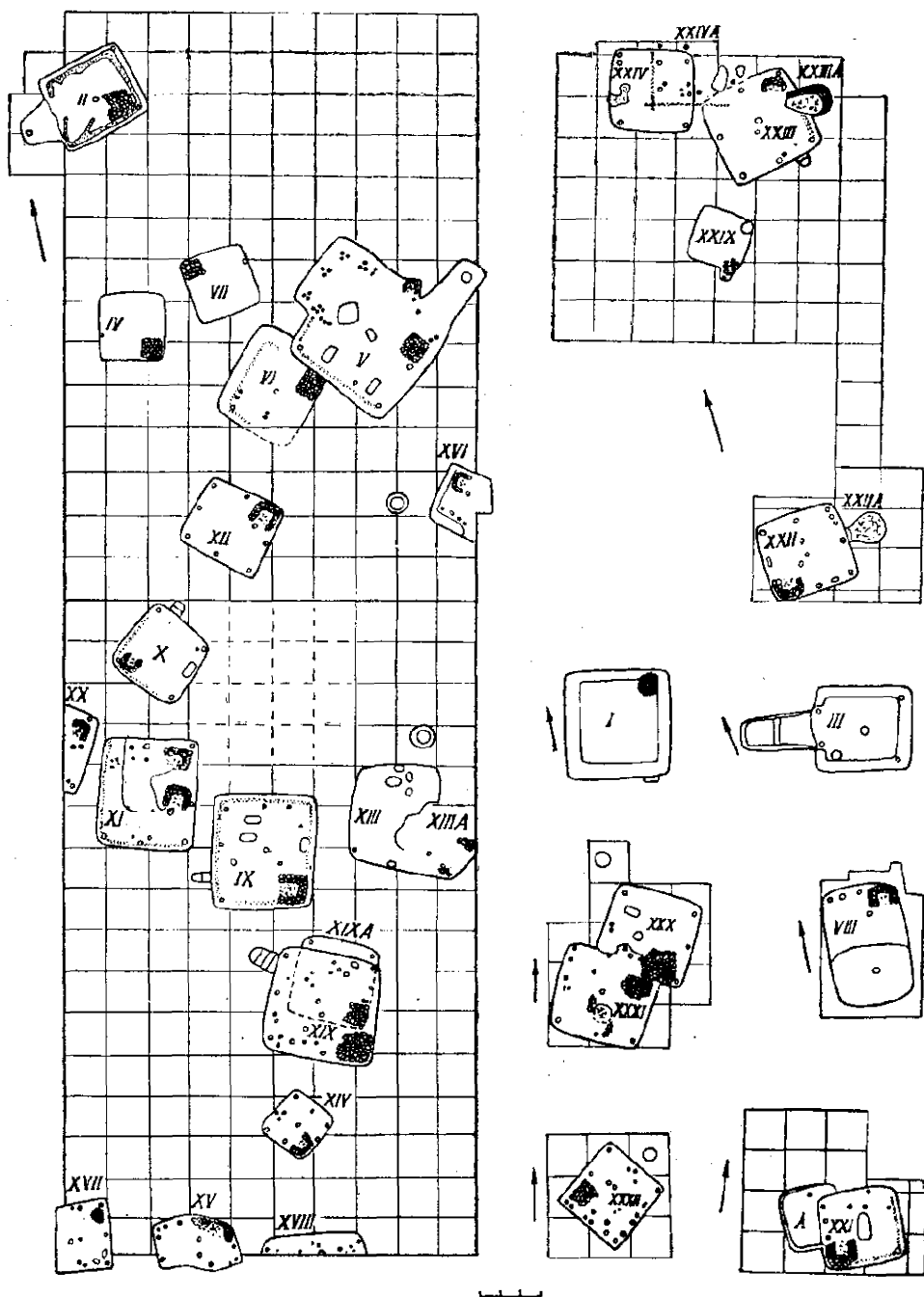

Рис. 21. Плани напівземлянок № 1—24, 29—32.

ток цієї групи зустрілася полива тих самих кольорів, що і на плитках попередньої групи. На відміну від попередньої групи полива на цих плитках має більш матові тони. Частина полив'яних фрагментів обох груп плиток ошлякована (від перебування у вогні).

Окрему групу становлять сім фрагментів плиток з різноколірною поливою. На основному фоні цих плиток — чорному (три екземпляри), темно-коричневому (два екземпляри), зеленому (два екземпляри) — нанесено орнамент поливою жовтого (іноді з бронзовим відтінком) і білого (молочного) кольорів. Два фрагменти мають візерунок у вигляді стилізованих рослин, які нагадують формою ряди математичних фігурних дужок (рис. 18, 3). На інших п'яти фрагментованих плитках візерунок нагадує петлі і кільця з точками посередині (рис. 18, 1). Найближчими аналогіями до різноколірних плиток є мальовничі плитки з древнього Білгорода, знайдені під час розкопок В. В. Хвойна.

Крім керамічних плиток є відомості про чотири знахідки полив'яних писанок так званого київського типу. З них збереглися дві цілі писанки і один фрагмент від третньої. Писанки прикрашені аналогічно до деяких плиток візерунком у вигляді математичних фігурних дужок (рис. 18, 4, 5). Становить інтерес унікальна глиняна лампадка, виготовлена на гончарському крузі (рис. 18, 6). У денці лампадки зберігся слід від металевого вістря, яке було закріплене в глині. На це вістря, очевидно, насаджувалася свічка. Підвішували лампадку з допомогою двох наліпних вушок і двох зашипів, через які протягувався, судячи з відбитку, дріт. Висота лампадки 4 см, ширина 6 см.

З інших виробів знайдено дев'ять глиняних прясел, з яких одне бочкоподібне, решта бікопінні. Одне прясло було знайдено в заповненні житла IX—X ст., інші — поза комплексами. Як відомо, в древньоруських курганах глиняні прясла зустрічаються не пізніше VIII—X ст.¹⁹⁵ Цим часом слід датувати їх і на городищі.

IV. ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ДРЕВНЬОГО ПЛІСНЕСЬКА

Розглянутий вище археологічний матеріал свідчить, що древній Пліснеск існував з VII до XIII ст. На підставі керамічного матеріалу та залишків житлових приміщень цей проміжок часу поділяється на чотири періоди: VII—VIII, IX—X, XI і XII—XIII ст.

Найістотніші зміни в керамічному матеріалі та деталях домобудівництва мали місце саме на рубежах між цими періодами. Разом із зміною керамічного матеріалу і появою нових ознак у будівництві змінювалися також і територіальні розміри Пліснеська. Ці етапи в розвитку матеріальної культури древнього Пліснеська відповідають окремим етапам його соціально-економічного розвитку.

Період VII—VIII ст. в історії східних слов'ян був періодом дофеодальним. В цей час склалися передумови виникнення класового суспільства. Знайдені на городищі шпора, наконечник списа та наконечник бойової стріли вказують на існування в суспільстві досить сильної панівної верхівки. Широке побутування кружальної кераміки свідчить про значне поглиблення процесів другого великого суспільного поділу праці — відокремлення ремесла від землеробства. Заслужовує на увагу існування в цей час незначних за розмірами жител (11—13 м²), розрахованих на невеликі окремі родини. Сукупність даних матеріальної культури переконує в тому, що в основі соціальної організації жителів Пліснеська лежали не родові, а територіальні ознаки. В цілому археологічний матеріал, виявлений на городищі, погоджується з наведеними вище даними про рівень суспільного розвитку мешканців Побужжя в VII—VIII ст., які випливають з аналізу писемних джерел.

Розкопки показують, що оборонні споруди, які збереглися до нашого часу, в VII—VIII ст. ще не існували. Пліснеск являв собою сільське поселення, що утворювало територіальну общину. Культурний шар VII—VIII ст. виявлено на посаді, дитинці, в Олениному парку та південніше — біля півніжжя Олениного парку. За цими далеко не повними даними Пліснеск займав територію не менше як 10—12 га.

Наступний період в розвитку Пліснеська (IX—X ст.) відповідав в історії східних слов'ян періоду, коли в Східній Європі складається класове суспільство і виникає древньоруська Київська держава. В умовах інтенсивного розвитку феодальних відносин територіальні розміри Пліснеська швидко зростають. Житла IX—X ст. виявлено не тільки в Олениному парку та на дитинці, а й в північно-західній частині городища і південніше Олениного парку. Культурний шар IX—X ст. виявлено майже на всій корисній площі городища. Розростання Пліснеська відбувалося шляхом виникнення на його території кількох нових поселень, зокрема на найбільш зручних для ведення сільського господарства навколишніх ділянках. Загальна площа Пліснеська стано-

¹⁹⁵ Б. А. Рыбаков, вказ. праця, стор. 194.

вила близько 150 га. Основною господарською одиницею був індивідуальний двір, що складався з напівземляного житла та підсобних приміщень. Населення Пліснеська, судячи із знахідок знярядді праці (серпи, жорна, ножиці для стрижки овець) та кісток домашніх тварин, займалося землеробством та скотарством. Поряд з цим існували деякі галузі ремісничого виробництва. Весь глиняний посуд виготовлявся в цей час на гончарському кружі. Задовольнялися на місці потреби і в ковальських виробках. Про місцеву обробку заліза свідчать знахідки в окремих житлах цього часу залізних шлаків.

Наступний період в існуванні Пліснеська (XI ст.) починається з кінця X ст., коли на території верхньої частини виникають укріплення так званого Оленіного парку. Наявність укріпленої частини свідчить про те, що в цей час на території Пліснеська існував феодальний замок, в якому постійно жили представники воєнно-феодальної знаті. Дуже цінні матеріали про соціальні зміни, що сталися в цей час, дали розкопки могильника, де було виявлено шість поховань багатих та знатних воїнів. Особливим багатством відзначаються два парні поховання. В першому з них серед чоловічого інвентаря знаходилися меч і кольчуга. Як відомо, подібне озброєння зустрічається лише в похованнях найбільш знатних представників суспільної верхівки. Заслужує на увагу оздоблення перехрестя та рукояті меча, інкрустованих золотом, сріблом та міддю (рис. 16, 1, 1а). На жіночому кістязку знаходилося дороге намисто і золотий браслет¹⁹⁶.

З другого парного поховання заслуговують на увагу такі речі, знайдені на чоловічому кістязку: меч, перехрестя і рукоять якого були оздоблені сріблом та черню (рис. 16, 2, 2а, 2б), бойова сокирка (рис. 16, 3), срібний браслет, один золотий та два срібних персні і срібний хрест. На жіночому кістязку знаходилися срібні персні, дороге намисто, срібний хрест і срібні вискові кільця¹⁹⁷.

В третьому похованні, одиночному, знайдено бойову сокирку, два золотих персні, мідний хрест-енколпійон і срібний хрестик¹⁹⁸. Було виявлено також поховання воїна з шаблею¹⁹⁹.

Два інших кургани мали сліди попередніх розкопок, внаслідок чого інвентар їх поховань виявився неповним. В першому кургані кістяз-

ка не знайдено. В непорушеній частині збереглися лише залишки відерця. На приналежність цього кургана багатому похованню вказують його великі розміри. Крім того, в звичайних похованнях відерця ніколи не зустрічалися, проте вони були в усіх згаданих вище багатих похованнях²⁰⁰. В другому (раніше розкопуваному) кургані знайдено: зняряддя, що нагадує бойову сокирку типу клевця (рис. 16, 4), наконечник стріли, вушко від відерця і фрагмент скляної посудинки²⁰¹. За твердженням автора розкопок, небіжчик в цьому кургані знаходився в дерев'яному зрубі²⁰² — ознака, характерна для поховального обряду лише представників заможних верств населення.

Таким чином, в усіх шести курганах були поховані представники заможної частини феодального суспільства.

Найвірогіднішим критерієм для датування археологічних об'єктів древнього Пліснеська є класифікований по групах керамічний матеріал. На жаль, кераміка з багатих поховань не збереглася і про датування їх доводиться судити за допомогою інших джерел.

Меч з першого поховання дослідники відносять до типу, що побутував у кінці X і в XI ст. (тип «Т», за Петерсеном)²⁰³. Меч з другого поховання дещо пізніший. Г. Ленчик відносить його до типу «Х» і датує XI ст.²⁰⁴.

Г. Ф. Корзукіна висловлює припущення, що наконечник другого меча можна датувати навіть кінцем XI—XII ст.²⁰⁵ Ця дата, очевидно, вже запізно пізня, хоч у принципі з таким датуванням можна погодитися. Друге поховання дійсно пізніше: в ньому знайдені символи християнської релігії — хрести. Все ж обидва поховання не розділені скільки-небудь значним проміжком часу (простежується однаковий обряд).

Третє поховання, де знайдено хрести, також слід датувати часом не раніше початку XI ст. До числа більш пізніх, ймовірно, відноситься четверте поховання (з шаблоною).

²⁰⁰ Матеріали з усіх згаданих поховань були вивезені в Польщу.

²⁰¹ Вказані знахідки, крім клевця, відомого лише з рисунка, зберігаються у фондах Львівського державного республіканського історичного музею.

²⁰² Я. Пастернак, Звіт про археологічні розкопки Пліснеська в 1940 р., Науковий архів ІА АН УРСР.

²⁰³ Archaeologia Hungarica, XII, Budapest, 1933, стор. 45, табл. X, 2, 2а; IX, 1, 1а.

²⁰⁴ Księga pamiątkowa ku uczczeniu 70 r. ur. prof. Wł. Demetrykiewicza, Poznań, 1930, стор. 371.

²⁰⁵ Автор помилково зараховує меч до знахідок на території Польщі. Див. Г. Ф. Корзукіна. Из истории древнерусского оружия XI в., СА, XIII, стор. 67.

¹⁹⁶ Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, VI, Kraków, 1882, стор. 60.

¹⁹⁷ Там же, VII, 1883, стор. 43.

¹⁹⁸ Там же, стор. 45.

¹⁹⁹ Там же, VI, стор. 58; Słownik geograficzny, стор. 250.

Щодо п'ятого поховання, то його можна вважати майже одночасним з другим, оскільки обидва вони знаходилися в «близьких» курганах, які з'єднуються невеликою сідловиною.

Шосте поховання мало бути одним з найраніших. Воно знаходилося в самій південній, найдревнішій частині могильника. Наконечник стріли з цього поховання належить до типу, який зустрівся лише в комплексах IX—X—початку XI ст. Автор розкопок датував цей курган XI ст. на підставі керамічних фрагментів. Проте останні не були описані автором і до нашого часу не збереглися.

В цілому згадані поховання не могли виходити далеко за межі XI ст. Такому датуванню відповідає і форма поховального обряду²⁰⁶.

Таким чином, з появою укріплень Пліснеськ стає резиденцією великого феодала та місцем постійного перебування воєнної дружини.

Головним заняттям жителів Пліснеська, судячи із знахідок знарядь праці, залишалося землеробство. Поряд з цим дальшого розвитку набуває ремесло. В цей час значно розширюється асортимент гончарських виробів. Прорівень гончарського ремесла свідчить також поява на посудинах численних клейм. Зростає значення ковальського ремесла. Залізні вироби в комплексах цього періоду зустрічаються значно частіше, ніж у комплексах попереднього часу. В чотирьох випадках, крім того, трапилися відходи виробництва — залізні шлаки. Деякі матеріали вказують, що в цей час при феодалному дворі працювали вотчинні ремісники. Таким ремісником, очевидно, був ювелір, якому належала згадувана формочка для виготовлення поясних прикрас. Останні, як відомо з розкопок древньоруських поховань, мали полит тільки з боку воєнно-феодалної знаті. Заслуговує на увагу знахідка горщика з клеймом у вигляді знака Рюриковичів (герб Володимира Святославовича). Можливо, до числа вотчинних ремісників належали і деякі гончарі.

В XI ст. основна маса населення Пліснеська зосереджується у верхній топографічній частині. Дуже густо забудовується територія на північ від Олениного парку. Навпаки, в нижній частині населення помітно зменшує-

ться. Тут на деяких з околичних ділянок життя припиняється.

З літописних даних відомо, що в 981 р. внаслідок воєнних дій Володимира Святославовича західноруські землі, що перебували тимчасово під Польщею, були повернуті до складу древньоруської держави. Очевидно, по-

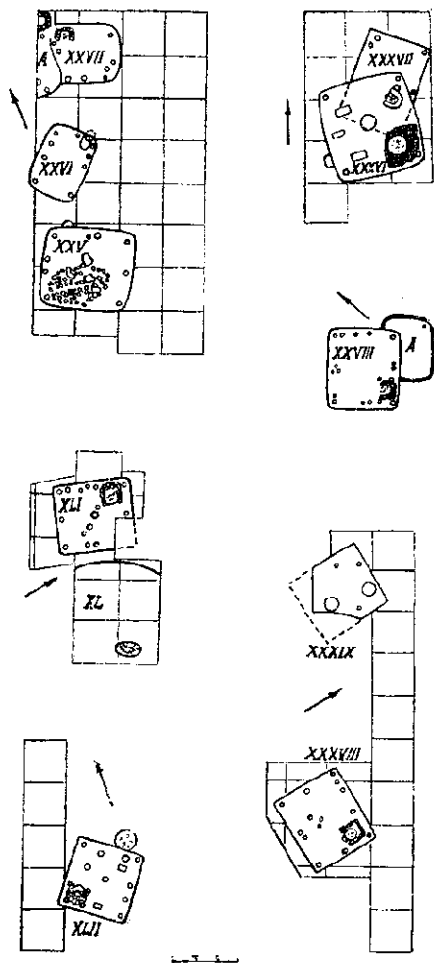

Рис. 22. Плани напівзсміянок № 25, 28, 36—42.

дії 981 р. слід враховувати при з'ясуванні питання про виникнення в Пліснеську укріплень. З цього часу володарем Пліснеська, безсумнівно, стає особа, яка знаходиться у васальній залежності від київського князя.

Четвертий період в розвитку Пліснеська (XII—XIII ст.) відповідав у часі періоду феодалної роздробленості, коли на території древньої Русі існували окремі політичні утворення — феодалні князівства.

²⁰⁶ Обряд трупопокладення почав поширюватися в Пліснеську з XI ст. Поряд з трупопокладенням в цей час практикувалося ще, судячи з рядових поховань, і часткове трупопалення. В простонародді, очевидно, традиції старого обряду (трупопалення) зберігалися довше, ніж серед панівного класу, до середовища якого форми нової християнської ідеології проникали швидше.

На протязі цього періоду Пліснеськ входив спочатку до складу Галицького князівства, а згодом, з кінця XII ст., перебував у складі Галицько-Волинського князівства. Як прикордонний пункт Галицького князівства Пліснеськ відіграв важливу роль у феодальних війнах за возз'єднання галицько-волинських земель. З подіями цього часу пов'язуються дві згадки про Пліснеськ у древньоруському літописі (1188 і 1233 рр.) і одна згадка в «Слові о полку Ігоревім». Археологічні матеріали характеризують Пліснеськ як велике феодальне місто. На протязі цього періоду остаточно складається розвинута система оборонних споруд Пліснеська. В порівнянні з XI ст. територіальні розміри Пліснеська збільшуються. Розширення території відбувалося в північному напрямку. Найбільш заселеною була верхня частина міста.

У XII—XIII ст. в Пліснеську починають побувати скляні браслети, скляний посуд, амфори, декоративні керамічні плитки та інші побутові речі.

В економіці Пліснеська основну роль починає відігравати ремесло.

Замість напівземлянок масовим типом житла стають наземні будівлі. Знахідки численних залізних шлаків та знарядь виробництва вказують на значний розвиток ковальського ремесла, а різноманітні інструменти для обробки кольорових металів (пінцет, пуансон, тигельки-члочки, матриця) свідчать про високий рівень ювелірної справи.

Будучи економічним центром сільської периферії, Пліснеськ зберігав за собою в умовах того часу і функції феодального замка. Ко-

ристуючись послабленням князівської влади, бояри Арбузовичі намагалися перетворити місто в своє родове гніздо і розпоряджатися ним як своєю вотчиною. Ці намітання великого боярства іноді мали успіх. Літописні повідомлення про здобуття Пліснеська Романом Мстиславовичем та Данилом Романовичем свідчать про те, що місто не завжди перебувало під зверхністю князя.

Дальший розвиток Пліснеська був остаточно перерваний під час татаро-монгольської навали. З цього часу на території дитинця та посади виникають кладовища.

Всього на дитинці та на посаді розкопано 104 поховання, які відносяться до часу, коли життя на цих частинах городища вже не було. Небіжчиків поховано в культурному шарі в руїнах жител XII—XIII ст. На одному з поховань, виявленому в межах зруйнованого наземного житла, знаходився скляний браслет, на другому похованні з датуючих речей збереглися шовкові стрічки, розшиті золотим візерунком у вигляді завитків і трилисників (рис. 18, 8), аналогії до яких відомі з Володимирських курганів²⁰⁷. У двох похованнях знайдені литі бронзові гудзики, цілком тотожні древньоруським.

Наведені факти дозволяють твердити, що запусівня Пліснеська сталося не пізніше другої половини XIII ст. Цьому не суперечить і характер матеріальної культури городища, яка в хронологічному відношенні не виходить за рамки домонгольської Русі.

²⁰⁷ Див. *Историю древней Руси*, т. I, М.—Л., 1948, стор. 236, рис. 148 (нижній зліва).